

ગોવિંદ સ્વામી

જન્મ તા. ૬-૪-૧૯૨૧]　　　　[અવસાન તા. ૫-૩-૧૯૪૪

ફાલ્ગુની

सत्याभिमुख जीवनकी अभिव्यक्ति कला है।
शब्दांकित अभिव्यक्ति साहित्य है।
जैनेन्द्रकुमार

વર્ષ ૧ • જુન, ૧૯૪૪ • પુ. ૩—૪

અવશેષ

સ્વ. ગોવિન્દ સ્વામીનાં અપ્રસિદ્ધ કાવ્યો, જે એમના પરમસુહૃદ શ્રી પ્રજારામ રાવળે અમને મોકલી આપ્યાં છે તે અહીં પ્રસિધ્ધ કર્યાં છે. છેલ્લાં ચારેક વર્ષની એમની ભાવનાઓ અને કાવ્યપ્રવૃત્તિનો કંઇક ખ્યાલ એમાંથી મળી રહેશે.

—સંપાદકો

તમો ન જરીયે મને

પૃથ્વી

તમો ન જરીયે મને મુજ સમૃદ્ધિ લૂંટાય ને
બનું ઘરવિહીન, વસ્ત્રહીન, દીન સર્વસ્વથી;
અમી ઉરનું કિન્તુ પ્રાણપ્રદ, દુઃખસંતાપનાં
સુતપ્ત રણમધ્ય, પ્રેમળ, કદી સૂકાશો નહીં.

૧૨-૧૨-૩૯

મિત્રને

અનુષ્ટુપ્

કોઠિયે ઉરના નાના સ્નેહસર્પિ પૂરી દઇ,
આત્માની આડ બાંધીને, દિવાલો દેહની રચી,
ઝંઝાની કારમી ઝીંકે બુઝાતા આત્મદીપની,
સંકોરી વાટને તેં આ ઉજ્જવલા અધિકી કીધી.
જૂઠી સૌ જગઝાડીમાં મોહની મદિરામહીં
ત્યારે તો રાચતો તો હું નશાથી મત્ત ડોલતો,
તેં ત્હારે પંથથી આવી, ભાઈ, આ પાય તારવ્યા,
સાથમાં બાથમાં લેઈ સત્યના પંથ દાખવ્યા.

આજે એ નાનકી કેડી વિશાળો રાજમાર્ગ છે:
સ્નેહસીંચેલ વૃક્ષોની લળુંબેલી કતાર છે;
હુંફના વાયરા કેરી લ્હેરીઓ રમ્ય વાય છે,
શ્રદ્ધાના સોતના મીઠા ઝંકારો સંભળાય છે;
ને આજે આપણા પંથે ખુલ્લાં છે સર્વ બારણાં;
છંટાયે પૂર્વમાં, જો ને, ઉષાનાં કંકુછાંટણાં.
ઉષાના કંકુધોયેલા પાયને, ચાલ, પૂજીએ.
ઋચાઓ સત્યની મીઠી સાથમાં, ચાલ, ફૂજીએ.
મૈત્રીની ભવ્ય મ્હોલાતે આપણે નિત્યં મ્હાલીએ;
પ્રેમની પૂર્ણ પ્યાલીઓ આકંઠ ગટ્ગટાવીએ.
ને ત્યારે અંગઅંગેથી સત્યનાં કાવ્ય સ્ફુરશે,
હૈયાને પારણે કૂંળી કવિતા મત્ત ઝૂલશે.

૮-૨-૪૧

ત્હારા વિના

પૃથ્વી

પ્રસન્ન, રમણીય, સ્વચ્છ નભ આ કશું ઝૂલતું !
સુરમ્ય લઘુ જ્યોતિબિન્દુ નિજ અંતરે ધારતું
ચહુદિશ ઝળુંબતું, અકલ રમ્ય શી નીલિમા
જહીં અગમ ગીત કાજ મુજ હૈયું દોડી જતું ?
સમીર જહીં સ્વચ્છ, તાજપભરેલ ફૂલો થકી
અજાણ સુરભિભરી ભરી કટોરીઓ લાવતો.
સ્મરૂં: તુજ પ્રસન્ન, રમ્ય ઉરથી તદા વ્હે રહી
અરુદ્ધ, મધુ કાવ્યગંગ અહીં કેટલી યે પીધી !
ફરી શરદ વ્યોમની અજબ નીલ શોભા લસી;
સુનીલ નભમાં ફરી સહુય તારલીઓ હસી.
ધરા ય નવયૌવના સમ મયંકની બાથમાં
યુવાસુલભ મસ્તીમાં રહી સમુલ્લસી હવા ! કશી ?
સમસ્ત રમણીયમાં રહી જ એક ત્હારી મણા.
ઉણું સહુ ય લાગતું ફકત એક ત્હારા વિના !

૨૩-૧૧-૪૧

પાનખરમાં

પૃથ્વી

હતી શિશિરશીત પાનખર પૂર્ણ ફેલાયલી,
દ્રુમેદ્રુમ તળે બિછાત પથરાઈ પીળી પીળી,
લુખી, પરણુહીન ડાળી સહુયે ઉઝરડાયલી,
કતાર સહુ રુક્ષ વૃક્ષતણી મૂક ઊભી રહી.
તહીં પુનમચંદ્ર ષોડશકલાથી ઉલ્લાસતો
ખિલ્યો; ક્ષિતિજ ધન્ય ધન્ય ઉરહૃષ્ટ ઝૂલી રહી.
નિશૂન્ય રજનીઉરે વિમલ તેજશોભા લસી.
સમગ્ર ધરતી રજેરજ પ્રફુલ્લ, જાગી; હસી.

હતું જીવન આ ય પાનખર જેવું સૂકું સૂકું
અપર્ણુ વિણુઆશ મૂક બસ એક ઊભું હતું.
ધરી જ નિજ નામશેષ, સ્મૃતિ કૈંક લીલી લીલી
રહી તન ટકાવીઃ પાનખર મૂર્ત થાતી અહીં.

તહીં પુનમચંદ્ર શી તુજ કલા અમૂલી ખીલીઃ
વસંત વિલસી અણુ અણુ, વિમુક્ત હૈયે છલી!

૭-૧૨-૪૧

સાથીવિહોણું

કાજળકાળા આભમહીંથી
  તારલા વાટે તેજ ચુવે છે.
રજની કેરાં શ્યામલ ચીરને
  તારલા કેરૂં તેજ ધુવે છે.
વલ્લરીનાં વૃન્દ આજ વસન્તે
  જોબનના શણુગાર સજે છે.
સૌરભની પિચકારી ભરી ભરી
  ફૂલડાં રંગે હોળી રમે છે.
આજ જામી મધરાત; અટારીએ
  એકલું એકલું હૈયું રડે છે.
અંતરના કોઈ સાથીવિહોણું
  અંતર આજ ચોધાર રડે છે.

મદભર્યાં મુજ જોબનગીતો
ઝીલવા આજે કોઈ નથીં રે !
ફાગણના મધુફૂલ હીંચોળે
ઝૂલવા સાથે કોઈ નથી રે !

૧-૧૨-૪૨

મુલ્કની હિફાજતે

'એક વાર ?
એક શું હજાર વાર
મુલ્કની હિફાજતે ખપી જવા છિયે તયાર.'
આજ અય જુવાન સર્વ જાગજો,
સશસ્ત્ર સર્વ ઊઠજો,
મુલ્કની હિફાજતે ખપી જવા જ; રૂઠજો
સમગ્ર તાકતે, તસૂ ય આપવી કશી જમીન ?
હઠાવી દુશ્મનો, સ્વતંત્ર હિન્દની નિહાળવી છબી.
ઝઝૂમશું, ઉભા થશું, ખપી જઇ જ જીવશું;
અહીં જ લોહની દિવાલ જીવતી થઈ જશું.
ગુલામી શૃંખલા સમગ્ર એક સાથ તૂટશે.
સ્વતંત્ર હિન્દ વિશ્વમાં હુલાસભેર ઝૂલશે.

૧૭-૨-૪૩

સન્ધ્યાકાળે

હરિણી

ભડભડ કશી સન્ધ્યાકાળે ચિતા રવિની જળે !
ફરજ બજવી આયુલીલા સ્મિતોલ્લસિતા વળે.
જિવતરસમું મૃત્યુમીઠું કશું રવિને વરે !
કબર પણ શી શુક્રીફૂલે સફેદ સુહી રહે !
ભવરણમહીં આજે હું તો નિશ્ચય સ્થળે સ્થળે
અથડું, ભટકું, જયાં ત્યાં, એની ન રે, ખબરે રહે.
ફરજ બજવું કે અંધારામહીં બસ આથડું,
ખબર નહિ એ; વિઘ્નાદ્રિઓ છતાંય ચડું-પડું.

સુભગ જીવવું નિર્માયું કે નહીં, નહિં જાણતો.
ફરજ બજાવ્યાનો ના હૈયે હુલાસ ય માણતો.
હૃદયગમતા પંથે આજે રહું બસ ચાલતો.
પરિક્રમણથી સંતોષાઇ રહું બસ હાલ તો.
હૃદયગમતા પંથે ઝિંદાદિલે નિત જીવતાં
મરણ મધુરૂં પામું, ઝંખી રહ્યો બસ આ જ આ.

૧૯–૨–૪૩

અમૂલ્ય પળ

પૃથ્વી

વિશાળ પટ રેતનો સુભગ રમ્ય ધોળો નર્યો,
સુકાયલ સરિત્તણી મધુર સંસ્મૃતિથી ભર્યો,
તટો ઉપર આમ્રકુંજ નવમંજરી મ્હોરતી,
વસન્ત મદલોલ કોકિલકલોલથી લ્હેરતી.

નિહાળું વહી જાય ઊંટની કતાર લાંબી કયહીં,
સુણું ઘુઘરમાળની રણકતી મીઠી ઘંટડી.
સુદૂર અરવલ્લીનાં શિખર રમ્ય આચ્છાદતી
સુંવાળી કંઈ શ્વેત વાદળની હાર ચાલી જતી.

પ્રભાત ખીલતાં કુણાં કિરણ અંગ ચૂમી રહ્યાં.
અજાણ સુરભિભરી અનિલ મ્હેક મ્હેકી વહ્યા.
અમીમય બધું જ; અંતર પ્રમુગ્ધ ન્યાળી રહે.
ત્યજી સકળ, વર્તમાનમહીં મુક્ત હૈયું વહે.

તુષારજલબિન્દુશી જીવનપુષ્પને ચૂમતી
લહું ક્ષણ અમૂલ્ય આ અનનુભૂત શાન્તિભરી.

વાયુને

ઉન્હા વાવંટોળે પવન પટરેતી નચવતો
રચે વાયુકિલ્લા ક્ષણિક, ધરએ કયાં ફગવતો.
ઝુકેલા વૃક્ષોને બથભરી હલાવી હરખતો,
હઠાત્ હિલ્લોળીને ધરણી પર ઢાળી નિરખતો.

અરેલાં વૃક્ષોને પળ શિર ધરી નૃત્ય નચવી
અચિંત્યા ફંગોળે કયહીંય અધવચ્ચે જ અટકી.
છતાં પેલાં શૃંગોમહીં અજબ કૈં રેશમ સમા
ગૂંથી તાણાવાણા નિજ કસબથી જાળ રચીને
મહા કો સેતાને સકળ જીવનો ગ્રાસ કરવા
તળે તંબૂ તાણ્યો તુજ લહરસ્પર્શેય ધ્રૂજતો;
તને વાયુ કો દિ રમતમહીંયે એવું થતું કે
જરી સ્પર્શે એને ધરણી પર ઢાળી રમી રહું ?
નિજાર્થે આનંદે સહુય ખિલવે આત્મનકલા
પ્રયોજે આનંદો અવર અરથે કોક વિરલા.

૧૦-૩-૪૩

ધીખતી ધરા

વિશાળ સુવિશાળ રેતપટ વિસ્તરેલો નર્યો
સમસ્ત દિન સૂર્યની ધખતી અગ્નિભઠ્ઠી તળે;
ન બિન્દુ જળનું કયહીંય, દગ દોડી પાછાં વળે
પ્રલંબ પટ કારમી ગજબ અગ્નિઝાળે જળ્યાં.
જગે વિલસતી વસન્ત પણ આંહીં તો ગ્રીષ્મનો
ધખે સુરજ ચંડ, રેતકણ અગ્નિસ્ફુલ્લિંગશા
સમસ્ત સળગાવતા ગરમ વાયુના ઝાપટા;
મહાનલ સ્વયં, સ્વરૂપ ધરી રુદ્ર શું આવતા ?
અહીં કદિક બે તટોય છલકાવી કલ્લોલતી
હતી વિમલ વારિપૂર્ણ સરિતા સ્મિતો રેલતી.
હવાં મૃદુલશીત એ હૃદયની ન ક્યાં યે મજા ?
અમેય પટ અગ્નિમાં સતત ધીખતો, રે સજા !
છતાંય અવિરામ સૂર્યતળ ધીખતી આ ધરા
સુધાઝર અખૂટ કૈં વિમલ પામવાને ઝરા.

૧૧-૩-૪૩

ગયું જ, પણુ—

સુધાસ્મિત વહાવી, બે તટ હસાવી, કિલ્લોલતી,
મહાતુરગ કેશવાળી સમ વારિ હિલ્લોળતી,

પ્રચંડ પછડાટ ખાઈ, ઉછળી, છળી, દોડતી,
અહીં સરિત કોડપૂર્ણ, ઉર મુગ્ધ, વ્હેતી હતી.
સુકાઈ સરિતા ગઈ, જળવિહીન સિકતા અહીં
વિસારી મધુભૂત, આજ રહી અગ્નિઝાળે જળી
ત્રુટેલ ઉર પ્રેમી 'શા તટ ઉભા સ્મૃતિ સાચવી;
હવાં અહીં સ્થળે સ્થળે ધખતી રેત ઊડી રહી.

મને ય પ્રિય સાંભરે પ્રણયકાલનું તાહરું
સુધાસ્મિત, તરંગ અંગપર રંગલ્હેરે વહ્યું
સુહાવી સરિતા, તટો છલવી, નાચતું કયાં ગયું ?
સ્થળેસ્થળ અરે હવે સ્મૃતિવરાળ ઝાળેભર્યું.
ગયું જ, પણ સાચવી સ્મૃતિ રહ્યું હવે ધીખવું ?
સ્મરી ફરી ફરી જ એ જીવનઝંખના, થંભવું ?

૧૨-૩-૪૩

બધું ય સમજું છતાં-

પૃથ્વી

ઉરે ઘુમરતાં અનેક કંઈ ભાવ ને ઊર્મિઓ
બધી ય તુજ પાસ જો ઠલવું તો ગણી ઘેલછા
હસીશ, ઉર ભાંગલું અધિક ભાંગશે—ક્રન્દશે.
છતાં ઉઠતી ભાવની ભરતી એવી હૈયે, અરે,
બધું ય તુજ પાસ એ ઠલવી શાન્તિ કેવી લહે ?
ત્રુટેલ ઉરક્રન્દનો સભર હૈયું કાં સાંભળે ?
અને ત્રુટિત અંતરે અવર ક્રન્દનાર્થે જગા
કશી જ ? ભરપૂર વિશ્વમહીં રહેવું રે, એકલા !
અનેક ઉર શા વ્યથાકથનીથી છલોછલ્ ભર્યાં
ત્રુટેલ ઉરને સમારી વળી ઘાટ દેતા નવા.
સ્મિતે સુહત નેન સાચવત ઓધ શા અશ્રુના !
ત્રુટયા પછીય જીંદગી અજબ જીવતા વીરલા !
બધું ય સમજું, છતાં અબુધ હૈયું અશ્રુભર્યું
હજી ભરતી મોજ એ ગત, સદા રહે ઝંખતું.

૨૦-૩-૪૩

ખરેલાં વૃક્ષોને પળ શિર ધરી નૃત્ય નચવી
અચિંત્યા ફંગોળે કયહીંય અધવચ્ચે જ અટકી.
છતાં પેલાં શૃંગોમહીં અજબ કૈં રેશમ સમા
ગૂંથી તાણાવાણા નિજ કસબથી જાળ રચીને
મહા કો સેતાને સકળ જીવનો ગ્રાસ કરવા
તળે તંબૂ તાણ્યો તુજ લહરસ્પર્શેય ધ્રૂજતો;
તને વાયુ કો હિ રમતમહીંયે એવું થતું કે
જરી સ્પર્શે એને ધરણી પર ઢાળી રમી રહું ?
નિજાર્થે આનંદે સહુય ખિલવે આત્મનકલા
પ્રયોજે આનંદો અવર અરથે કોક વિરલા.

૧૦-૩-૪૩

ધીખતી ધરા

વિશાળ સુવિશાળ રેતપટ વિસ્તરેલો નર્યો
સમસ્ત દિન સૂર્યની ધખતી અગ્નિભઠ્ઠી તળે;
ન બિન્દુ જળનું કયહીંય, દૃગ દોડી પાછાં વળે
પ્રલંબ પટ કારમી ગજબ અગ્નિઝાળે જળ્યાં.
જગે વિલસતી વસન્ત પણ આંહીં તો ગ્રીષ્મનો
ધખે સુરજ ચંડ, રેતકણ અગ્નિસ્ફુલિંગશા
સમસ્ત સળગાવતા ગરમ વાયુના ઝાપટા;
મહાનલ સ્વયં, સ્વરૂપ ધરી રુદ્ર શું આવતા ?
અહીં કદિક બે તટોય છલકાવી કલ્લોલતી
હતી વિમલ વારિપૂર્ણ સરિતા સ્મિતો રેલતી.
હવાં મૃદુલશીત એ હૃદયની ન કયાં યે મજા ?
અમેય પટ અગ્નિમાં સતત ધીખતો, રે સજા !
છતાંય અવિરામ સૂર્યતળ ધીખતી આ ધરા
સુધાઝર અખૂટ કૈં વિમલ પામવાને ઝરા.

૧૧-૩-૪૩

ગયું જ, પણ—

સુધાસ્મિત વહાવી, બે તટ હસાવી, કિલ્લોલતી,
મહાતુરગ કેશવાળી સમ વારિ હિલ્લોળતી,

પ્રચંડ પછડાટ ખાઈ, ઉછળી, છળી, દોડતી,
અહીં સરિત કોડપૂર્ણ, ઉર મુગ્ધ, વ્હેતી હતી.
સુકાઈ સરિતા ગઈ, જળવિહીન સિકતા અહીં
વિસારી મધુભૂત, આજ રહી અગ્નિઝાળે જળી
ત્રુટેલ ઉર પ્રેમી શા તટ ઉભા સ્મૃતિ સાચવી;
હવાં અહીં સ્થળે સ્થળે ધખતી રેત ઊડી રહી.

મને ય પ્રિય સાંભરે પ્રણયકાલનું તાહરું
સુધાસ્મિત, તરંગ અંગપર રંગલ્હેરે વહ્યું
સુહાવી સરિતા, તટો છલવી, નાચતું કયાં ગયું ?
સ્થળેસ્થળ અરે હવે સ્મૃતિવરાળ ઝાળેભર્યું.
ગયું જ, પણ સાચવી સ્મૃતિ રહ્યું હવે ધીખવું ?
સ્મરી ફરી ફરી જ એ જીવનઝંખના, થંભવું ?

૧૨-૩-૪૩

બધું ય સમજું છતાં-

પૃથ્વી

ઉરે ઘુમરતાં અનેક કંઈ ભાવ ને ઊર્મિઓ
બધી ય તુજ પાસ જો ઠલવું તો ગણી ઘેલછા
હસીશ, ઉર ભાંગલું અધિક ભાંગશે-ક્રન્દશે.
છતાં ઉઠતી ભાવની ભરતી એવી હૈયે, અરે,
બધું ય તુજ પાસ એ ઠલવી શાન્તિ કેવી લહે ?
ત્રુટેલ ઉરક્રન્દનો સભર હૈયું કાં સાંભળે ?
અને ત્રુટિત અંતરે અવર ક્રન્દનાર્થે જગા
કશી જ ? ભરપૂર વિશ્વમહીં રહેવું રે, એકલા !
અનેક ઉર શા વ્યથાકથનીથી છલોછલ ભર્યાં
ત્રુટેલ ઉરને સમારી વળી ઘાટ દેતા નવા.
સ્મિતે સુહત નેન સાચવત ઓઘ શા અશ્રુના !
ત્રુટયા પછીય જીંદગી અજબ જીવતા વીરલા !
બધું ય સમજું, છતાં અબુધ હૈયું અશ્રુભર્યું
હજી ભરતી મોજ એ ગત, સદા રહે ઝંખતું.

૨૦-૩-૪૩

અગ્નિવિરામ

અહો સુહૃદ ! શું પ્રભાત કમનીય' વાસંતી એ !
હતો મરુત મંદ શીત મધુરા પરાગે ભર્યો,
હતાં ગગનમાં કંઈક શશવૃન્દ શાં વાદળાં,
હતી રજત દીપ્તિ સૂર્યકિરણોની કૂંળી મૃદુ.
અને પટ વિશાળ તે સરિતનો હતો, કેવી એ
મનોરમ ઘડી ઉમંગભર ટ્હેલવાની હતી
કરોકર મિલાવી અંતર ઉકેલવાની, તહીં
પસંદ કર્યું તેં થઈ શબ અમારી કાંધે ચડી
જવાનું જલઘાટ અગ્નિશરણે. ન જાણું કશે ?

પસંદ કર્યું ? કે અનિચ્છિત મળ્યું તને મૃત્યુ એ?
અમારી સહ તો હુલાસ ભરી ભેટતો તું હતો,
અને કંઈક સ્વપ્ન સેવી રમતો તું આ જીવને;
છતાં ઉરગુહા વિષે કશીક ગુપ્ત ધારી ઘૂણા
રહ્યો તું, ઝડપી લઈ તક, ગયો શું ઠેલી બધું ?
ગયું ઝડપી મૃત્યુ વા, તવ મને ચણ્યાં કોટડાં
મહીં ન કંઈ પેખી માલ, નિજ એક ફૂંકે અહા
ધરાશયિત દુર્ગ આ તવ કર્યો અને પ્રેષીને
કયહીં અવરભોમમાં તુજ નિવાસ યોજ્યો નવો?

સવાલ પર હા સવાલ! જલંહેણુમાં વીચિ શા,
ન અર્થ, નહિ સાર, કેવળ તરંગ આ ચિત્તના ?
અહો, દરદની દવા જગતને જડી ના હજી,
વિચારી મન વાળવાનું બસ આટલેથી જ શું ?
વિલાપી ઉર ઠારવાનું સ્મરણોની રાખોડીમાં ?

તને–નહિ, ભુલ્યો, શરીર તુજને સમર્પી તહીં
કઠોર કટુ કાઇ–અંક અનલોની જ્વાળા વિષે,
પખાળી નિજ દેહ શીત સરિતાની આછી છએ
જવું ઘરભણી વળી, મન પરોવવું ચાકડે
સદાની ઘટમાળના, ધનતણી, ધનાશાતણી,
સુમિત્રતણી, દેહની, તરસ–ભૂખની તૃપ્તિમાં,
અને જલથી ઊછળી ઘડીક બ્હાર સ્હેલી જતી
અમારી મનમાછલીની કવિતા–કલા–સેવના—
તણા ક્ષણિકક્રીડને–બસ સમસ્ત આ જિન્દગી ?

અહો સુહૃદ ! એક બાજુ તવ ભસ્મ ત્યાં ઊડતી,
અને અવર બાજુ કંકર ઉડાડતા કાજના
શ્વસી ભમી અહીં રહ્યા સહુ ય–આટલા અર્થ શું
તને હું ચહું જીવવા ? નહિ નહીં. ઘડી તો દિસે
કર્યું ઉચિત કર્મ તેં–અધિક અર્થ જો લાધવો
ત્યહીં જવનિકા પુંઠે અમ અદીઠ નેત્રોથી કો !

“અરે અવરભૂમિ ! કોણ બકવાદ એવા કરે ?”
ફઠાક કરતો તું કુર્સી તજી વામ ઊંચે કુદે,
અને તવ બિરાદરો કંઈ કઠોર કોલાહલે
ગજાવી ગગનો મુકેઃ “શબ્દ કેરી જંજાળ શી !
અકર્મરત ચિત્તની વિકૃત ઝંખના–જાળ શી !”
સદાની તકરાર એ અમ વિષે રહી. શાંત તું,
હવે નહિ ઉચારવા વચનવાદનાં તું અહીં.
ન છેડું ત્યહીં વૈખરી. તવ નિરુત્તરી મૌનને
ઘટે નહિ જ ખંડવું, હૃદયના–નહિ, એથી યે
નિગૂઢ અનુભૂતિના અગમ કોક ઓવાર પે
નિવેડી લઈશું જ એ અકળની કળા. કિંતુ રે
મને લઘુ સવાલ થાયઃ–યદિ જિન્દગીવ્હેણ આ
બનેલ અણુકોશની સતત કોક રાસાયણી

ક્રિયાથી, ઉર-ઊર્મિ, ચિંતન, કલા, મહાભાવના,
પ્રચણ્ડ જનસંઘનાં પ્રબળ ઉગ્ર અંદોલનો—
બધું અણુતણી જ કેવલ બનેલ લીલા સ્ફુરે
બઢે વિકસતી રહે વિલસતી અને અંતમાં
જતી વિરમી એ બધું અણુની સંગ-એથી કંઈ
હતું ન પુરવે, હશે નહિ પછી, જડા પૃથ્વીના
કણો સ્ફુરિત થાય બુદ્‌બુદ યથા સમુદ્રે અને
નવા નિત નવા બને, ગત સદા ગતો થૈ રહે;—

ભલે, પણ સવાલ થાયઃ-ઘટમાળ આ મધ્યની
થતી વિલય સર્વથા ? ન અવશિષ્ટ ઉચ્છિષ્ટ વા
રહે કંઇ જ મધ્યની સભર રંગ લીલાતણું ?
અરે, તવ જડાણુઓ થકી રચાયલો પુદ્‌ગલ
કશાં મુદતણાં સુધા ઋત તણાં કશી શક્તિનાં
મચ્યો સતત સોણલે કશી અદમ્ય એ ઝંખના-
કશું તરલ તીવ્ર એ સ્ફુરણ દીસ ચૈતન્યનું-
મહા રણકતી સુરાગ ઘનઘોષ ઘંટા સમું,
પ્રતીતિ સઘળી જ એ જડથી ભિન્ન કો તત્ત્વની
બધીય થઇ લુપ્ત ગૈ, બસ ઘડી જ આ બે મહીં ?

ક્ષણો અણુગણી, દિનો અણુગણ્યા, વસંતોતણાં
પ્રભાત, રજની અનેક શરદોની વેદી પરે
અસંખ્ય ગણના અતીત પળના મહાપુંજમાં
કણેકણ કરી વિકાસ ગ્રહનાર, સંસ્કારનો
મહા નિચય સાધનાર, જગવ્યાપતી ઝંખના
તણો અનલ ધારનાર, નભ આંબતી શક્તિનો
મહા અનિલ પ્રેરનાર તવ ચૈત્યનો રાશિ શું
થતાં વિલય આ સમુચ્ચય અણુતણો શું મટ્યો ?
ખરે, અણુની માત્ર સ્થૂલ ઘટનાની સાથે જ શું
રહ્યું છ સઘળું જડાઈ ? જડથી નથું ભિન્ન જે

પ્રચેતસ ભર્યું પ્રફુલ્લ તવ સ્પષ્ટ વ્યક્તિત્વ તે
થતાં અણુ વિશીર્ણ હા થયું જ શીર્ણ તે સર્વથા?
'નહીં, નહિ વિશીર્ણ થાય.' શ્રવણે પડે સાદ કો.
વદે તું તુહી મૃત્યુપીઠ પર સાધી આરોહણ?

વદે અવર કોઈ મૃત્યુ ક્રરથી અમી આચમી?
ભલે કુસુમ વૃક્ષડાળ વિકસે, રસે તેહના
પરાગ ખિલવે નવા, રસ વસેલ જે મૂળમાં
ન તેહ રસ પુષ્પમાં, અવર રૂપ તે જે લિયે
કરામત અનન્ય કોઈ તહીં, ભિન્નતા જે રચે,
રચે નવ વિકાસ, સૂર્યતણી ઝીલી ઉષ્મા, શ્વસી
અનેક મરુતો, ધરાતલની ભઠ્ઠી ભક્ષી, જલો
નભેથી ઝરતાં, વહંત તલગર્ભમાં વા ચુમી,
કશીક નવલી વિસૃષ્ટિ બનતી. બધું વૃક્ષમાં
દિસે વિકસતું, અરે પણ પરાગ એ પુષ્પનો
પરાગ રહી જાય જો ભ્રમર કો ન આવે તહીં.
ફળે કુસુમ, તે કળા ભ્રમરસ્પર્શની માત્ર ને?
તમામ જગપુષ્પ વૃક્ષ પર હો ખિલેલાં ભલે,
પરંતુ અલિ કો અગમ્ય ચડી પુષ્પકે આવીને
ફલદ્રુપ કરે પરાગઉરને સુસંયોજતો
પરાગકણ અન્ય સંગ, વિરચે સદા નીડ જ્યાં
સુદ્રુરતણું પંખી કો કંઈ તૃણોની સૃષ્ટિ થકી,
વસે, ટહુકી જાય, અંડ ધરી જાય. એ પંખીડું
પરાગ રસનો પિપાસુ ભમરો, જુદો પુષ્પથી
સદાય, નિજ રંગથી જગતને રહે રંગતો,
અનોખી નિજ ગુંજનાથી વનકર્ણ ગુંજારતો,
ભમે ગગનગુંબજે, અણુની માત્ર લીલા ન એ.
વિરાટ જનનીની એ અણુ સહેની સંયોગિતા....

દિમાગ ચકરાય, થાય મતિ મૂર્છિતા, થાય કે

હુંયે તવ સહે કરું શયન અગ્નિના અંકમાં
વિલોપું ઘટમાળનાં વમળ ઘોરની વેદના.
અરે, પણ કદીય એમ બનતો શું સવાદ કો ?
અનાદિ યુગથી અગણ્ય જન અગ્નિ અંકે શમ્યા,
છતાં નહિ સજીવ ચિત્ત પર અંક એકે પડ્યો
વદંત યમરાજની અકળ પલ્લવીની કળા.

અહો નહિ શું અગ્નિ કો અમ સજીવને જે ગ્રહે,
દહે અમ અનાથતા અસહ્ મૂઢતા, દેહને
રસે દ્યુતિલ ઓજસે, અમરતાની કો અર્ચિષે
પ્રદીપ્ત કરી જાય જીવનતણી તમિસ્રાવલિ,
ઉજાળી કંઈ જાય જે મરણની તમિસ્રાવલિ.
અને વિરચી જાય આ અમ ભભૂકતી આગનો
વિરામ નિજ માતૃગર્ભ સમી પ્રાણદા આંચમાં ?

સુન્દરમ્

હવે ન ગોવિન્દ

૧

તેં પૂર્ણ સૌન્દર્ય મહારું જોવા
ચહ્યું સદા, એહ તહારી આરજૂ:
ને શબ્દ એ અંકિત સ્પષ્ટ હુંમાં.
સહાય ઇચ્છયું તવ મેં કર્યું છે.
ને આય મારે કરવાનું છે સ્તો.
કિન્તુ થતું એટલું ફક્ત દુઃખ
કે ન્હાળવા એ નવ હ્યાં રહ્યો તું.

૭-૩-૪૪

૨

આજે હવે આ તુજ શોકગીત
બાકી રહ્યું છે લખવાનું મારે.
સુખી થયો હોત ઘણોઘણો હું
જો શોકગીતો મુજ તેં લખ્યાં હતે.
રે ઠીક, આ જે થયું તે જ ઠીક,
કે વેદના આ તુજમાં ન ઊતરી
દહી રહેવા તુજ ફૂલ-હૈયું.
આ જે થયું તે જ થયું છ ઠીક.

૮-૩-૪૪

૩

જોજે હો, ના નયનથી સરી જાય કૈં વેગી અશ્રુ.
રોવાનો તો સમય બહુ છે આખીયે જિન્દગાની.
લોકો કેરી નજર સ્પરશે એ શુચિ અશ્રુ એનાં
થાવા દે ના અશુચિ; થોડું દુઃખ થતું હો વિશેષ.

૯-૩-૪૪

૪

સંસાર સારો સરતો યથાવત્
સરી રહ્યો હું ય હમેશ જેમ.
પડ્યો પરન્તુ બસ ફર્ક એટલો
કે સર્વ કાર્યો સરતાંની નીચે
સરી રહ્યો સંતત વાડવાગ્નિ.

૮-૩-૪૪

૫

હું ઊંઘવા ચાહું થયેલ લોથ.
ન કિન્તુ આજે ઊંઘવા તું દેતો.
રસ્તા પરે ચાલી રહ્યો જ સન્તત
તું મોઢું રાખી તુજ પાર્શ્વમાં જ.
તો તારૂં મ્હોં ફેરવને પૂરેપૂરૂં
હું સન્મુખે, કે નિરખું તહારૂં
મોઢું પૂરેપૂરૂં. વહે જ પાર્શ્વમાં!

૮-૩-૪૪

૬

સારૂં થયું ઘેનમહીં રહ્યો તું.
અને પથારી તુજ પાસ ટોળે
વળેલ તારાં પ્રિયનાં મુખોને
ન ન્યહાળિયાં તેં નહીં તો બીજાનાં
થોડા દુઃખે ચાળણી શા વીંધાતા
તને થઈ જાત કશું કશું જ!

૮-૩-૪૪

૭

ગયો તું તો સૌ પ્રિય આપણાનાં
ઉરે ઝીંકી ઘા, મૃદુ હે સહાયના!
ન હું જવા ચાહું: તહારી જેમ
આંવી રીતે આ ઉર વીંધવાને.

૮-૩-૪૪

૮

ગયો તું, કિન્તુ નવ તેહ સાથે
તું સાથ મ્હારો મુજ સાથ ત્હારો
ગયો જ સંબંધ ય. ના ગયો ય તું.
તેં દેહ આ તે તુજ છોડી દીધો,
છે એટલું ફક્ત. ન દેહ સાથે
હતી કંઇયે વળગેલ મિત્રતા.
ને જ્યાં તું હો ત્યાંથી તહારી પ્રીતિ
ઝરી રહે છે મુજ પે હમેશ શી
ને તેવી રીતે તુજ ઊપરે મુજ.
ને જન્મ આમાં નહીં તો બીજામાં
મળીશું નક્કીઃ મળવાની ઇચ્છા
આવી સુતીવ્રા નવ અન્યથા કરે.
ને ત્યાહરે યાદ વળી યથાવત્
આ જન્મની આવી ય જાય મૈત્રી.
સંધાનમાં મૈત્રીની આ તૂટયા વિના
સંધાઈ રહે મૈત્રીની ફૂલસૌરભ
ને જન્મજન્માન્તર માંહિયે સૌ
બની રહે આવું. બઢો અધિકે
શ્રદ્ધા અને આશ મને ઘણી ઘણી.
પરન્તુ આ ખાલી થયેલ હૈયું
એ આશશ્રદ્ધાથી ભરાય થોડું જ
જે દેહમાં તેં મુજને ચહ્યો ને
તને ચહ્યો મેં ચખ જે મહીં મેં
ન્હાળ્યો તને ને ચહતો ગયો હું
દિને દિને; પાસ વિશેષ આવતો
ગયો અને અંતરમાં તહારા
જઈ કર્યું આસન મેં સહાયનું
એ દેહ, આંખો બસ એ જ જોઇયે.

ભરાય ના હૈયું બીજા કશાથી.
પ્રેમી જતાં આપણું: અન્ય કૈં દ્રવી
આવે ઉરે આપણના પ્રવેશવા;
ને ખાલી હૈયે કંઇ સ્થાન પૂરવા;
ને આપણે એમની લાગણીઓ
પામી, નિહાળી રહિયે કૃતજ્ઞતા
થકી; પરન્તુ ઉર ખાલી જે તે
ખાલી જ રહે, થાય પ્રવેશ એમાં
ન શો જ, હૈયું, સહુ—ખાલી એમાં
હવાય ના હોય અશું જ શૂન્ય–
તેવું સખે! હૈયું મહારું ખાલી
રહે, વિના તું બધું બીજું આવતાં.
અને ભરી એહ શકે ન કોઈ.
—ના તું ય.

૮-૩-૪૪

૯

બહુ વખતથી મૂકેલી પેન મેં ઉંચકી ફરી;
નિરખી તું રહ્યો જેની ઔત્સુક્યથી બહુ વાટડી.
તુજ મરણને ગાવા માટે જ, રે! ઉપડી ખરી!

૮-૩-૪૪

૧૦

ગયો કપાઈ અરધો પૂરેપૂરો.
ને તે ય મારી જમણી જ બાજુથી.
(ફર્યો સદાયે જમણી જ બાજુએ
રાખી તને એમ જ ફાવતું મને.)
તુંથી મહારી, મુજથી તહારી
પૂર્તિ થતી; બેય યદા મળીએ
ત્યારે થતો માનવી એક ઊભો
પૂરેપૂરો; અર્ધ ગયો કપાઈ
ને વામણો પાછળ અર્ધ રહે ગયો.

૧૦-૩-૪૪

૧૧

જે નામ હું ઉચ્ચરતો અકારણ
ફરીફરીને, કરતો પ્રલાપ,
એ નામના ધારકની શ્રુતિમહીં;
એ નામ આજે ઉરમાં ક્યહીંયે
ઊંડું ગયું ઊતરી, બ્હાર આવવા-
મહીં હવે ના જ રહ્યો કંઈ રસ.

૧૧-૩-૪૪

૧૨

કઠોર કર્તવ્યતણો તું કર્તા.
ને અન્ય રૂડું, મૃદુ સર્વ મારું
જતાં જતાં મ્હારું તું સાથ લૈ ગયો
ને તાહરૂં રાખી ગયો હું કાજ.

૧૧-૩-૪૪

૧૩

ફર્યે જતું કાલનું ચક્ર; દ્હાડા
વીત્યા; મહિના, વરસો ય વીતશે.
વિચારૂં હું: સૌ વિસરાવનાર
શું કાલ આયે વિસરાવી નાખશે?

૧૧-૩-૪૪

૧૪

હતો તું જ્યારે અહિંયા ત્યહારે
હું તારી સાથે વસતો ન સર્વદા.
હવે પરન્તુ અહિંયાથી તું જતાં
સંગાથ ચોવીસ કલાકકેરો!

૧૧-૩-૪૪

૧૫

હવે તું 'ગોવિન્દ' ન, જીવ એક
જે લિંગદેહે ફરતો ક્યહીંક
જન્માર્થ, કે જન્મી ચુકયો ય હોય જે
કર્માનુસાર, સ્થળમાં શુભાશુભ.

(ને તો નક્કી કોઈ શુભ સ્થળે જ
જોતાં રૂડાં કર્મ.) અને ત્યહીં વળી
ધર્યું ય હોયે કંઈ નામ બીજું.
હું મિત્ર, જન્માન્તરના ત્હારા,
એ આપણા આત્મ અનન્ત ફેરા
ફરંત આ જન્મતણા, ગયા મળી
આ જન્મમાં; એક બીજાની આંખમાં
નિહાળિયું આત્મનું ઇષ્ટ, ને એ
વહ્યા જ એ એક બની જઈ જગે.
લેતાં ય દેતાં નિજનું બીજાને,
સમૃદ્ધ થાતાં, મિલને સુખી સુખી,
વહી રહ્યાં એ જગઆંખડી ચહ્યાં.
પૂરા સુખી એ મિલને પૂરેપૂરા,
સૌભાગ્ય પોતાનું સુદીર્ઘ ધારતા
(ન કલ્પનામાં ય જુદાઈ કલ્પના
ને ઈશનો પાડ ઘણો જ માનતા)
ભમી રહ્યાં'તાં, ત્યહી એ મહીંથી
ગયો ઉઠાવાઈ તું તો અચાનક.
ને જોતજોતાંમહીં થયો અદૃશ્ય
(હવે ફરી એ નવ ન્હાળવો કદી).
શો શોક એનો કરું હું અને શો
એનો દઉં દોષ ય તે વિધિને ?
હું પાડ માનું જ વિધિતણો, કે
ભેળા જ આ જિંદગીમાંહિ કીધા
ને સાથમાં આટલું આમ ર્‌હેવા
દીધા—ન ભેળા જ થવું કદીયે
બન્યું હતે—પાડ જ માનું એનો !

અજારામ રાવળ

૧૪-૩-૪૪

એક પ્રણયકથા

લેખક : ગુલાબદાસ બ્રોકર.

ગાવાં મારે તુજ પ્રણયનાં ગીત તારી સમીપે.

પ્રિયતમે,

તને લાંબો એવો પત્ર લખવાની વૃત્તિ થઇ આવી છે. સંયોગો પણ અનુકૂળ છે અને વાતાવરણની રમ્યતા તને જ આજે તો મારા અણુએ અણુમાં ભરી દે છે. "આજે જ?" તું પ્રશ્ન પૂછશે, પણ ગાંડી, એ તો કહેવાની રીત. પણ ખરેખર, પ્રકૃતિએ આજે અદ્દભુત લીલા આદરી છે. જાણે પોતાનું સમગ્ર કાવ્ય આજે મારી દૃષ્ટિમાં રેડી તું મારાથી આટલી દૂર પડી છે તે વિરહના દુઃખનું સવિશેષ ભાન મને ન કરાવવું હોય! પણ તો એ ય ભૂલે છે. તું તો મારા અણુએ અણુમાં, પ્રાણના પણ પ્રાણમાં, 'પ્રાણેર પ્રાણે' પેલા બંગાળીઓ કહે છે ને તેમ..........

"હવે રાખો રાખો, સીધી વાત કરોને?" તું આ આટલું વાંચતાં પણ બબડે છે એ હું જોઇ શકું છું. અને આ સામે પથરાએલી સંધ્યાના રંગ કરતાં યે અત્યંત મનોહર રંગ ધારણ કરેલા તારા કપોલ નિરખી રહું છું. 'ચૂમું છું' લખવા જતો હતો પણ ત્યાં તો આ પ્રકૃતિયે હસતી હસતી...

ઘણીયે વખત તેં મને આગ્રહ કર્યો છે, વિનતિ કરી છે, યાચના કરી છે—મારા તારા પ્રણયની વાતને વાર્તારૂપે ગૂંથી લઇ પ્રસિદ્ધ કરવાની. દર વખતે મેં એ આગ્રહ વિનતિ યાચના કશું સ્વીકાર્યું નથી. અને એ બાબતમાં હું તને ગમે તેટલી સમજાવું તોયે તું તો મારા ઉપર છેડાઇ જ પડી છે. "એ પેમલી ને કડવીની, મંજરી ને સુહાસિનીની વાતો લખવી ગમે છે, ફક્ત મારી ને તારી જ વાત નથી ગમતી! મોંએ તો આટલા મલાવા કરે છે છતાં અંદરથી તો એ કડવી ને મંજરી ને સુહાસિની જેટલી હું નથી ગમતી ત્યારે જ ને!" કહી તું એવું તો મોં કરે છે કે હું માંડમાંડ સમજાવી શકું છું કે એવી હજાર હજાર મંજરીઓ અને સુહાસિનીઓને મારું મન હરહંમેશ ઘડે છે અને ભાંગે છે; તારી મૂર્તિ તો એક અખંડ અવિભાજ્ય દીપ્તિથી મારા હૈયાને અજવાળતી મારા મનોમંદિરમાં......

"મૂરખ" ફરી પાછી તું બબડે છે. એ વિશેષણનું વિશેષ્ય મને બનાવતાં તું કદાપિ થાકતી નથી, હારતી નથી. પણ હું ખરેખર તું મને કહે છે

એવો મૂરખ છું શું? નથી જ. કેમ? સાબિતી આપું? જો હું ખરેખર એવો મૂરખ હોત તો આવી તારા જેવી સુકુમાર, સ્નેહાળ, જેના મંદ સ્મિત માત્રથી પૂર્ણચન્દ્રની જ્યોત્સ્ના પણ ઝાંખી પડી જાય, જેના નયનના એક માત્ર ચમકારે..........

"એટલે સ્તો, એ મૂરખ છો એટલે સ્તો હું..." એટલું જ વાક્ય તારા મનમાં ઘડાય છે કેમ? વધુ બોલતાં તો ઉપલું બધું, એનાથી ઘણું બધુંય વધારે હું કહેવા માગું ને સાચું લાગતું હોય અને કબૂલ કરવાનું મન થતું હોય છતાં ગોયેથી કબૂલ કરી બેસવાનો ભય લાગે છે કેમ? પણ મૂરખ તે હું કે તું? તે દિવસ મારી સાથે નાહકની રકઝકમાં પોતાની એક બંગડી નંદવી નાખી અને પળવારમાં જ આવી ઉભેલી આપણા જીવનની મહાનંદની ક્ષણે હું ગમે તેટલું પૂછું તો યે ઉત્તરમાં તો તારા એ સુરેખ કપોલ પર સંધ્યાના હેમ અને કંકુના વર્ણ આણતી તું પેલી બંગડીના ત્રણ ટૂકડા સાથે રમત કરતી જ રહી! કેટલું મોડું મોડું હું સમજી શક્યો કે એ કાળી બંગડીના ત્રણ ટૂકડા હજારમાં ગોઠવાઈ મારા જીવનની બધીયે કાળાશને સદા સર્વદા માટે દૂર કરી દેતા હતા! એ આનંદના આવેશમાં મેં તને મારા બાહુમાં જકડી લીધી ત્યારે કેટલા વિશ્રંભથી તું મારા વક્ષસ્થળ જોડે લપાઈ રહી! પણ છતાં ગમે તેટલું મેં કર્યું તો યે તેં તારું એ સુન્દર મુખ જરી પણ ઊંચું કર્યું? મૂરખ કોણ? તું કે હું?

ને વળી મને હરહંમેશ હુકમ કરે છેઃ "આપણી વાત લખ, આપણી વાત લખ!" એટલું યે સમજતી નથી કે એ બધું લખીને વંચાવવું કોને? આપણા આ વિવેચકોને? બિચારા પંડિતો! તેમને કલ્પના યે નહિ આવે કે એક ભાંગેલી બંગડીના ત્રણ ટૂકડા હૃદયોને ભાંગે અને જોડે પણ. એમને મન તો એમને લાગે એ જ શક્ય અને બાકીનું બધું અશક્ય, કપોલકલ્પિત, ગોઠવી કાઢેલું. જાણે શક્યાશક્યતાની આખી દુનિયા તેમણે જ પોતામાં ન સમાવી લીધી હોય!

ને આમેય તે! આપણા જીવનની, પ્રણયની, ઉન્માદની ને ઉલ્લાસની, વેદનાની અને વિષાદની વાતો જગત આગળ શા માટે કરવી? એ તો આપણા બે માટે જ નથી, બકુ? પેલો માણેક કહે છે તેમ એ 'નિજથી પણ શરમાતા ભાવોની કથા' 'પર'ને ક્યાં કરવા જવાય? એના કરતાં તો તને જ એ બધી વાત......

"લો, પાછાં બહાનાં શરૂ થયાં." તું ચીડાઈને પળવાર તો આ પત્રને પણ દૂર કરી દે છે. પણ એમ રહી રહીને યે તું મારાથી કેટલો સમય દૂર

રહી શકીશ ? હું આંહી આટલો દૂર પડ્યો છું તોયે કેટલો બધો તારી નજીક છું ?

બકુલા, સાચું કહું ? ક્ષણે ક્ષણે નવું નવું સૌન્દર્ય પામનાર નિસર્ગના અત્યંત સૌન્દર્યમય પ્રદેશમાં હું આવી પડ્યો છું. મારી સામે, નીચે, અનંત ગિરિમાળા અકલ્પ્ય સૌન્દર્ય ધારણ કરી પથરાયેલી પડી છે. અનેક વાદળો સૂર્યનાં કિરણોને ઝીલી અવર્ણ્ય રંગોથી આંખને ભરી દેતા મારી સામે, નીચે, આજુ બાજુ, બધે ઝુકી રહ્યાં છે. લીલી હરિયાળી અને આ નીલગિરિનો પ્રદેશ જોયા વિના ખ્યાલ ન આવે એવાં સુંદર વૃક્ષો દર પળે નજરને આવરી લે છે. છતાં આ પળે મારી નજર સામે તો પેલા કાળા ખડકો અને એ ખડકોની કાળાશ સાથે હરિફાઈમાં ઊતરેલો તારો કેશકલાપ, પેલાં સફેદ દૂધ જેવાં વીચિશિકરો અને એની સફેદાશને હરાવી દેતી તારી દંતપંક્તિ, સંધ્યાના રંગોને ઝીલતા છતાં તેનાથી યે ઓર સૌંદર્યમય બની જતા તારા બે કપોલ, એ જ રમે છે. આ બધું ભૂલી જવાય છે. યાદ આવે છે તો તને અહીંનો કંઈક ખ્યાલ આપવા પૂરતું જ. નહિતર તું મને કહેને કે 'પોતે એકલે એકલે મોજ તો કરી પણ મને એ વિષે કંઈ લખવાની પણ મહેનત નથી લેતા'?

"કેવી મીઠી મીઠી વાતો કરે છે ? એક તો પોતે ઊઠી એકલો મોજ કરવા ચાલ્યો ગયો, અને હવે કહે છે 'મને અહીંનું સૌન્દર્ય તો તને લખવા પૂરતું જ યાદ આવે છે. બાકી તો પેલા આપણા ખડકોને એ બધું'. તું મને ચીડવતી હો એવું સ્મિત કરે છે પણ એ મને ચીડવવા પૂરતું જ. હું આવું ત્યારે શું શું કહેવું એ તારે ગોઠવી રાખવું પડે એટલે જ. બાકી તો મારી વાતના અક્ષરે અક્ષરમાં તારી શ્રદ્ધા......

"વળી પાછું ?" બકુલા, તારો એ ઉગ્રતાનો ભાવ ચહેરા ઉપરથી દૂર કરી નાખ. હું હમણાં જ તને કેવી સરસ વાત કહેવા જતો હતો ?

ગઈકાલે અમે બધા મિત્રો–મિત્રો જ ને ? ભલેને ચાર દિવસથી જ એક બીજાને ઓળખતા થયા—દોડાબેટા, અહીંની એક સરસ ટેકરી છે ત્યાં, ફરવા ગયા હતા. ખૂબ ઊંચે ચઢવાનું. "નોટ વેરી ફાર, સર, વન ટુ ફર્લાંગ, સર, વન ટુ ફર્લાંગ, સર" કરી બનાવતો બનાવતો અમારો ભોમિયો દૂર દૂર સુધી અમને ઘસડી ગયો અને આખરે એ ટેકરીને મથાળે અમને પહોંચાડી દીધા. થાકી થાકીને તો દમ નીકળી ગયો હતો. પેલા પરેશબાબુ તો એ ભોમિયાને મારી લેત, જો હજુ ખરેખર એક બે ફર્લાંગ વધારે ચાલવાનું નીકળ્યું હોત તો. "બ્લડી સ્વાઇન" અને એવી એવી ગાળો તો ટાગોર અને

શરદબાબુએ ઘડેલી સુરુચિવાળા એમના મુખમાંથી સરી પડી હતી જ—કદાચ એમની એ સુરુચિ ઉપર એમના કદે વિજય મેળવ્યો હોય એને અંગે પે હોય. વારુ, પણ અંતે અમે એ શિખર ઉપર પહોંચ્યા. અને, અને બધું, જે જોયું તે વર્ણવવાને મારી પાસે શબ્દો નથી. અમાપ અફાટ વિસ્તારમાં ધરતી અમારી નીચે પથરાયલી પડી હતી. એ વિસ્તારનું કાવ્ય......પણ મારી વાત હું અધુરી નહીં મેલું. બેંગ્લોરવાળો મારો મિત્ર કન્નડામાં કંઇ ગીત ગાવા લાગ્યો, પરેશબાબુની નજર તો કોઇ અનેરા તેજથી ચમકી ઊઠી અને બીજા મિત્રો મુગ્ધ બની એકબીજા સામે અને સામે પથરાયલા સૌંદર્ય સામે જોઇ રહ્યા. અમારા ભોમિયાએ એની ભાંગીતૂટી અંગ્રેજીમાં અમને સમજાવ્યું કે જો આંખ સારી હોય તો અમુક દિશામાં ત્રિચિનાપલ્લીની ઝાંખી રેખા દેખાય. બધા આંખો ખેંચી ખેંચી એ દિશામાં જોવા લાગ્યા. મેં પણ મારી આંખો એ જ દિશામાં વાળી. દૂર દૂર સુધી પથરાયલા અમાપ વિસ્તારમાં ક્યાંયે કોઈ શહેરની રેખા ન દેખાઇ. પાછી વળતી દૃષ્ટિ નીચે પથરાયલી વિશાળ ધરણી ઉપર ઠરી રહી. પાણીનો એક લિસોટો માત્ર હોય એવી એક નદી મારી મુગ્ધ આંખો જોઇ રહી.

ને આંખો ત્યાં જ ચોંટી રહી. મારા જીવનના અમાપ અરણ્યમાં પણ આવી જ એક સરિતા શરૂ શરૂમાં તો માત્ર એક લિસોટા જેવડી જ કેવી ઓચિંતી વહી આવી હતી? અને પછી તો વધતાં વધતાં એ અરણ્યને આખું રમણીય વન બનાવી પોતે તેમાં કેવી હિલોળા ખાતી......

ત્રિચિ તો ત્રિચિની જગ્યાએ રહ્યું. મારી આંખો એ નદી, નિર્ઝર, અરણ્ય, પર્વતમાળાને વીંધી વિરમગામના જંકશન ઉપર એકઠી થએલી બે ગાડીઓને, ઝડપભેર જગા મેળવવા ધસતા ઉતારૂઓને, મારા ખાનામાં મારી બેઠકની સામે ગોઠવાઇ બેઠેલી એક ચારુ મૂર્તિને નિહાળી રહી. ઝડપબંધ ખાનામાં વસતી વધતી જતી હતી. પેલી મૂર્તિ પોતાનાં અંગો સંકોરતી જગા કરી આપતી જતી હતી. ગોરું ગોરું મુસાફરીના થાકવાળું છતા યૌવનની તાઝગીથી દીપી રહેલું મુખ, કપાળે મોટો એનો ચાલ્લો, કાળા ભમ્મરવાળની લાંબી છૂટી વેણી, હાથમાં એક ચોપડી, અને જરાતરા ચોળાએલાં છતાં સફાઈબંધ પહેરેલાં કપડાં. આજુબાજુ વીંટાઈ રહેલી સામાન્ય માનવતામાં એ આકૃતિ કેવું અસામાન્ય સુખદ ચિત્ર ઉપજાવતી હતી? જોઈ રહેવું ખરાબ લાગે છતાં સામે જ જોઇ રહેવાનું મન થાય એવી એ આકૃતિને હું જોઇ રહ્યો હતો છતાં તે તો પોતાના જ કોઇ તાનમાં મસ્ત હતી. કશુંક અસ્પષ્ટ ધીમે સાદે તે ગણગણતી હતી.

ટ્રેન ઉપડવાને બે ત્રણ મિનિટની વાર રહી. બધાં ઉતારુઓ જેમતેમ કરી ગોઠવાઇ ગયાં. બારણાંઓ ફટોફટ બંધ થઇ ગયા. ત્યાં ઓચિન્તા જ કંઇ યાદ આવ્યું હોય તેમ પેલી આકૃતિ ચમકી ઊઠી, પોતાના ખોળામાં, આજુબાજુ, નીચે જમીન ઉપર કશું ખોળતી હોય તેમ તે જોઈ રહી. અને બીજી જ પળે ઓચિન્તી ઊભી થઇ જઈ બારણા તરફ જોવા લાગી.

"બેસી જાવ, હમણાં જ ગાડી ઉપડશે," કોઇ બુઝર્ગ આદમીએ તેને સલાહ આપી. બેસી જવાને બદલે વિહ્‌વળતાથી તેણે સામે ઉભેલી ગાડી તરફ જોયું અને પછી આજુબાજુ અને સામેના ઉતારૂઓ તરફ નજર ફેરવી.

મારી ને એની નજર મળી. એ નજરનો ઉકળાટ મને સમજાઇ ગયો, અને મેં પૂછ્યું:

"કંઇ ખોવાયું શું?"

"સામેની ગાડીમાં મારી પર્સ ભૂલી ગઇ લાગું છું. આ ગાડી તો હમણાં ઊપડશે, અને આમાંથી નીકળાય તેમ પણ નથી."

"ક્યાં બેઠાં'તાં? મેં પૂછ્યું.

"સામેના જ ડબામાં. મારી ટીકીટ પણ......

વધુ કશું સાંભળવાને રોકાયા સિવાય તરત એ ડબાની ગિરદીમાંથી માર્ગ કરી હું દોડયો. સામેના ડબામાંથી પર્સ ખોળી કાઢી પાછો આવું ત્યાં તો ગાડીએ ધીમે પગલે ચાલવાની શરૂઆત પણ કરી દીધી હતી. દોડીને ડબામાં ચઢી ગયો. પોતાના પગ મારી સીટ પર લાંબા કરી દરવાજા તરફજ નજર રાખી બેઠી રહેલી યુવતીના મુખ પર મને જોતાં જ એક સ્મિત પથરાયું. હાથમાં મેં પર્સ મૂકી ત્યારે એની આંખમાં આનંદનો ઉદધિ ઉછળી રહ્યો.

"થેંક્યુ, વેરી વેરી મચ," તેણે મારી જગ્યા ઉપરથી પોતાના પગ ઉપાડી અને જગ્યા કરી આપતાં કહ્યું. સરખાં બેસી પર્સ હાથમાં લઇ તેની વસ્તુઓ તપાસતાં બધું બરાબર નીકળ્યું એટલે તેના ઓષ્ટ એક સુમધુર સ્મિતમાં વિકસ્યા.

મેં પણ સામે સ્મિત કર્યું. જરા ટીખળ કરવાનું પણ મન થયું. કહ્યું, "વિચિત્ર કહેવાય હોં!"

"શું?" તેણે પૂછ્યું.

"તમે આ ચોપડી હાથમાં રાખી, અને પર્સ ભૂલી બેઠાં ગો. સ્ત્રીઓ પોતાની પર્સ કદી ખોતી નથી."

"આ મેં એ ખોઇ એ તમે નજરે જોઈ છતાં એવું કહો છો?"

ગાડીના આટલા ધસમસાટ ધમસાણમાં પણ એ અવાજ કેટલો મીઠો લાગતો હતો! અને એ સ્મિતનું સૌન્દર્ય........

"એજ વિચિત્ર છે ને! પુસ્તકો ખોવાં અને પર્સ સાચવવી એ તો હરહંમેશની સામાન્ય બિના છે, પણ આ......હા, એક સંજોગમાં એમ બને પણ ખરું." મે અવાજમાં નવી શોધનો ઉમળકો પૂરી કહ્યું.

"શેમાં?" તેની આંખોનું કુતૂહલ તેને ઓર રમણીય બનાવી રહ્યું.

"એ સ્ત્રી પરણવાની હોય અને પ્રણયકાવ્ય કે વાર્તા કે એવો પત્ર વાંચતી હોય તો. તોયે પર્સ તો એ......

હું પૂરું કરૂં તે પહેલાં પુસ્તકમાં જે જગ્યાએ પોતે આંગળી ભરાવી હતી તે જગ્યાએથી એ ખુલ્લું કરી તેણે હસતાં હસતાં એ મારા હાથમાં ધરી દીધું અને પોતે ગૂંજી ઉઠીઃ

"એય ખોટું, કેમ?"

'ગંગોત્રી'નું સુન્દર ભજન 'ઝંખના' મારી આંખો ઉકેલી રહી.

"આ ભજનમાં આટલાં ગુલતાન થઇ ગયાં હતાં?" મેં સાશ્ચર્ય પૂછ્યું.

"કેમ નથી એ ગુલતાન થઇ જવાય એવું?"

'બ્રહ્માંડ ભરીને પોઢયા, કીકીમાં મારો શેણે?'

અને

'ગગન ઘેરીને આજે દર્શન વરસો રે વ્હાલા.'

અને થોડી પળો પહેલાં એ ગણગણી રહી હતી એ આ જ ઢાળ હતો, આ જ ગીત હતું એ મને યાદ આવ્યું.

અને હું યે ગૂંજી રહ્યોઃ

'ગગન ઘેરીને આજે દર્શન વરસો રે વ્હાલા'

પરેશ બાબુના સ્પર્શે અને અવાજે મારું દિવાસ્વપ્ન હરી લીધું, મને ભિટીની દુનિયામાં ફરી આણ્યો.

"શું આમ નીચું જોઇને મીઠું મીઠું ગાઈ રહ્યા છો?" આ કેટલું સૌંદર્ય પથરાયું છે ચારે બાજુ?"

બધા મિત્રો મને જ વીંટળાઇ રહ્યા.

આ બધું જોવાનું મૂકી એવું તે શું જોઈ રહ્યા હતા? આથી યે વિશેષ સૌન્દર્યમય હશે કંઈ?"

જાણે નવી જ દુનિયામાં આવ્યો હોઉં એમ બે ક્ષણ તો એ બધા સામે હું જોઇ રહ્યો. પછી હસીને કહ્યુંઃ

"સાચું કહું?"

"જરૂર, જરૂર" બધા બોલી ઊઠયા.

"હું એક છોકરીને જોઈ રહ્યો હતો."

પરેશ બાબુના મુખ ઉપર એક મીઠું સ્મિત ફરકી રહ્યું. શરદબાબુ અને ટાગોરે આપેલી મીઠાશ તેમની વાણીમાં રણકી ઊઠી.

'ભાલો મેયે ? (સરસ છોકરી ?)" તેમણે પૂછ્યું.

"ભાલો ભાલો." મેં ભાવથી કહ્યું; પછી હસીને ઉમેર્યું, "પણ તેની સાથે એક જુવાન પણ હતો."

પેલો બેંગ્લોરવાળો મિત્ર તાળી પાડી ઉઠયો,

"ચાલો, આપણા વાર્તાકાર મિત્ર એક સરસ વાર્તા આપણને સંભળાવે છે."

તે બધાને મન તો હું વાર્તાકાર જ હતો ને, બકુ ? મેં આગલા કાર્ડમાં તને નહોતું લખ્યું–આટલે બધે દૂર ગયો અને તને માત્ર એક કાર્ડ જ લખ્યું તેથી ગુસ્સામાં તેં એ કાર્ડ પણ શેનું વાંચ્યું હશે ? પણ આજે આ આવડા–તું યે થાકી જાય એવડા–લાંબા પત્રથી એનો બદલો નથી વાળી દેતો ?–કે બેંગ્લોરની સાહિત્યસભામાં જ મારો પરેશબાબુનો અને બીજા બે ત્રણ મિત્રોનો પરિચય થયો હતો ? તું ત્યાં હોત તો તો વાર્તાકાર તરીકેના ત્યાં થયેલાં મારાં વખાણ સાંભળીને મારી એટલી મશ્કરી કરંત ? તારે મને તો હું......

એ આતુર નયનોની આતુરતા વધારવા હું એક પછી એક બધાની સામે જોઈ જરા જરા હસ્યો. પછી ખરેખર કોઈ સુન્દર વાર્તા કહેવાનો હોઉં એ રીતે મારા એક હાથ ઉપર મારી કાયાને લંબાવી અને બીજો હાથ મારા ગોઠણ પર ટેકવી મેં કહ્યું:

"એક દિવસ અકસ્માત એ યુવાન અને એ યુવતી આગગાડીમાં મળી ગયાં. ઓળખાણ થયું, પણ એ ગાડીઓનું ઓળખાણ કેટલું ચાલે ? મળ્યાં અને છૂટાં પડયાં.'

"બસ ?" એક જણો ઉતાવળથી બોલી ગયો.

"પાછાં ક્યારે મળ્યાં ?" પરેશબાબુએ ઉત્સુકતાથી પૂછ્યું.

"મહિનો દોઢ મહિનો વીતી ગયો હતો. એ યુવાનના મનમાં એ યુવતીની સ્મૃતિ એક સુખદ સ્વપ્ન જેવી, ઝડપથી મોટરમાં પસાર થઈ જતાં હોઈએ અને કોઈ એક બગીચામાંથી રાતરાણીની મીઠી પરિમલ ક્ષણેક માટે અંતરને આલ્હાદથી ભરી પાછી અદશ્ય થઈ જાય એ પરિમલ

જેવી પડી હતી. યુવતીના મનમાં ? એ એ યુવતી જાણે. પણ આટલો સમય તો ગયો હતો. બન્નેએ એક બીજાતાં નામઠામરહેઠાણ વગેરેની કશી માહિતી પૂછી નહોતી.

એક દિવસ સાંજે મહાલક્ષ્મીના દરિયા પાસે બસમાંથી એ યુવક ઊતરતો હતો ત્યાં બાજુમાં જ ઊતરવાને તૈયાર થઈ ઊભી રહેલી એક યુવતી ઉપર તેની નજર પડી. એ જ, એ જ એ તો. ઘણાયે દિવસો પહેલાં જેને આગગાડીમાં જોઈ હતી તે જ. ગોરું ગોરું યૌવનની તાજગીથી દીપી રહેતું મુખ, કપાળે મોટો એવો ચાંદલો, કાળા ભમ્મર વાળની લાંબી છૂટી વેણી, હાથમાં પર્સ અને એક ચોપડી અને સફાઈબંધ પહેરેલાં કપડાં. આજુબાજુની સામાન્ય માનવતામાં અસામાન્યતાનું સુખદ ચિત્ર ઉપજાવતી એજ મનોહર આકૃતિ !

તે તેની સામે જોઈ રહ્યો. પછી જરા સ્મિત કરી પૂછ્યું: "ઓળખાણ પડે છે ?"

યુવતી પણ જાણે કોઈ ભુલાઈ ગયેલી સ્મૃતિ તાજી કરતી હોય તેમ તેની સામે જોઇ રહી હતી.

આપણે મુંબઇ આવતાં સાથે હતાં, નહિ ?"

"હા જી. ફરવા નીકળ્યાં છો ?"

"હા, અહીં મારા મિત્રોને મળવાનું છે. તમે હંમેશ અહીં આવો છો ?"

"કોઈ કોઈ વાર. મારા મિત્રો પણ કદાચ અહીં હોય. હું જાઉં. જયજય !" કહી તે નમસ્કાર કરી ચાલતો થયો.

સાગરના ખડકો વીંધતો તે થોડે ગયો ત્યાં પોતાને બોલાવતો અવાજ તેણે સાંભળ્યો. નજર કરતાં તેણે મિત્ર અને મિત્રપત્નીને જોયાં.

મિત્રપત્નીએ તેને નજીક બોલાવી કહ્યું:

"અહીં જ બેસો આજે. એક સરસ ઓળખાણ કરાવું તમને."

"કોણ છે ?" તેણે આતુરતાથી પૂછ્યું.

"જુઓ તો ખરા, તમને આનંદ થશે.' એટલું કહ્યું ત્યાં તો એ યુવાનની પાછળ એની નજર પહોંચી અને તે હર્ષથી બોલી ઊઠી:

"લો, આ બકુલા પણ આવી પહોંચી." અને એ જ ઉત્સાહભર્યા અવાજમાં "બકુલા, જલ્દી આવ, તને સરસ ઓળખાણ કરાવું."

યુવકે જરાક નજર ફેરવી ત્યાં તો પેલી જ યુવતી ! તેની આંખો આનંદથી નાચી ઊઠી.

"આ મિત્રોને મળવા જ આવતાં હતાં ?"

નવો પરિચય કરાવ્યાનો આનંદ મિત્રપત્નીના મુખ ઉપરથી ઓસરી ગયો. તેણે ધીમે સાદે કહ્યું:

ત્યારે તમે તો એકબીજાંને ઓળખતાં લાગો છો ?"

"એ તે કોને નથી ઓળખતો ?" મિત્રે કહ્યું.

"ના, ના, હું આમને ખરેખર નથી ઓળખતો." પછી અવાજમાં ટીખળ લાવી "ફક્ત એ કવિતા વાંચવાનાં શોખીન છે અને એમાં યે ભજન, એટલું જાણું છું."

"ને એમને કવિતાની મશ્કરી કરવી ગમે છે એટલું હું જાણું છું." બકુલા પણ હસી.

"એ કવિતાની મશ્કરી કરે ? બકુલા તું ત્યારે તો ખરેખર એને નથી ઓળખતી. કવિતા તો તું ધરાઈ જાય એટલી એના ઘરનાં કબાટોમાં પડી છે.' મિત્રે કહ્યું.

ન માનતી હોય એ રીતે બકુલાએ એની સામે જોયું. યુવકના મુખ ઉપર સ્મિત ચમકતું હતું.

"તું એમને ઓળખે છે, બકુલા ?" મિત્રપત્નીને હજુ લ્હાવો લેવાનો ઉમંગ હતો.

"મારા ઉપર એમનો ઉપકાર છે પણ નામ તો હું નથી જાણતી."

"વાર્તાઓ વાંચો છો ?" મિત્રપત્ની હવે પાછાં આનંદમાં આવતાં જતાં હતાં.

"આ વાર્તાની જ ચોપડી છે." પોતાની ચોપડી બતાવતાં તેણે કહ્યું.

"પ્રિયતમ શાહનું નામ સાંભળ્યું છે ?

ન સાંભળ્યું હોય એમ માનો છો ? પણ છે શું આટલું બધું ? આ એમના સગા થાય ?"

"એટલા બધા સગા કે એ પોતે જ એ નામે ઓળખાય છે." મિત્રે હસતાં હસતાં કહ્યું.

ન માનતી હોય તેમ બકુલા પ્રિયતમ સામે જોઈ રહી.

"ખરેખર ?"

"ના, નહિતર મશ્કરી કરતાં હઈશું કેમ ? આ એ જ તમારા ગૂજરાતના પ્રખર અને પ્રખ્યાત વાર્તાકાર." મિત્રપત્નીમાં પણ હાસ્યની કવિતા ઊભરાઈ.

"એમને મળવાને તો હું કેટલી ઉત્સુક હતી ! મારે એમની વાર્તાઓ વિષે જ વાતો કરવી છે એમની સાથે." પછી પ્રિયતમ તરફ ફરી, ઠપકો આપતી હોય તેમ "અને તમે મને તમારી ઓળખાણ પણ ન આપી !"

"અને અહીં તમારા નાયકને પણ તમારું નામ આપો છો ?" ઠપકો દેતા હોય તેમ પરેશભાઈ બોલ્યા.

મેં એ ન સાંભળ્યું હોય તેમ જ ચલાવ્યું.

"તે સંધ્યાકાળે આથમતા સૂર્યના મનોરમ પ્રકાશમાં જ્યારે મિત્રપત્ની તેમની બાલ સખીની નાની બેન બકુલાનાં ભારોભાર વખાણ કરતાં જતાં હતાં, તેની ગૂજરાત કૉલેજની સફળ કારકીર્દિ, તેનો સંસ્કૃત અને ગૂજરાતીનો વિપુલ અભ્યાસ, તેના સ્વભાવની કુમાશ, અને હમણાં હમણાં જ એમ એ. કરતાં સાથેસાથ તેણે સ્વીકારેલ તેના શિક્ષિકાના ધંધામાં પણ તેણે સંપાદન કરેલો વિદ્યાર્થી-વિદ્યાર્થિનીઓનો પ્રેમ–તે બધાં વિશે વાતો કરતાં ઊર્મિની લહેરો ઉડાવતાં હતાં ત્યારે એકી નજરે બકુલાના કપોલનાં રમ્ય બનતા જતા રંગો તરફ તાકી રહેલા પ્રિયતમનું હૃદય કોઈ અસ્પષ્ટ ઊર્મિહિંડોળે હીંચકા ખાતું હતું, કોઈ અણઅનુભવ્યા ભાવો અનુભવી રહ્યું હતું.'

પણ પ્રિયતમે, આ તો તારી જ વાત હું તને જ કરવા બેઠો ! તું યે હસતી હશે, ને......ને ફરી પાછી મનમાં ને મનમાં તારો એ પ્રિય શબ્દ ઉચ્ચારતી હશે.

"મૂરખ."

ખરેખર 'મૂરખ'. આ વખતે તો હું યે કબૂલ કરું છું. જો મૂરખ ન હોત તો આ વર્ણવું છું એ પ્રસંગોની રજેરજ બીના જેના અણુએ અણુમાં આત્મસાત્ થઈ ગઈ છે તેની પાસે એ બધું વર્ણવવા બેસત ?

છતાં મારી એ મુર્ખાઈને પણ હું ચાહું છું. તને ચાહું છું એટલી જ હો ? એ મારામાં ન હોત તો મને તું શી રીતે મળત ?

એ મુર્ખાઈવાળી વાત પણ મેં મિત્રોને કરી.

"પાછી વાત ?" તારું એ નિર્બંધ હાસ્ય......

હા-હા-હા-પાછી વાત. બસ ? હવે સાંભળ. મારી વાતમાં એ લોકોનો રસ તીવ્રતર થતો જતો હતો. એ સાગરતટ પરનું પ્રથમ મિલન, પછી તો મિલનોની પરંપરા, સાહિત્ય વિષે, પ્રિયતમની વાર્તાઓ વિષેની રસમય ચર્ચાઓ, એ બધાંને અંગે ગાઢ બની ગયેલી બન્નેની મૈત્રી, તેનું આકર્ષણ અને અંતે પ્રણયમાં પરિણમતું, એકે એક વિગત જાણે પોતાના જ પ્રણયને કાંઈ વાણીરૂપ આપી રહ્યું હોય એટલા ભાવોદ્રેકથી એ લોકો પીતા જતા

હતા. તેમાં યે પેલી બંગડીના ત્રણ ટૂકડાવાળી વાત આવી ત્યારે તો પરેશ-ભાઈ ગાજી ઊઠયાઃ

"ગ્રેટ, ગ્રેટ, ઘેટ્સ ફાઈન, પ્રિયતમભાઈ; તમારો આ સ્ટ્રોક તો કોઈ સિનેમાવાળા તમે આ વાત બનાવો ત્યારે ઝડપી લેશે. What a situation for them?"

"અને વાર્તામાં વારંવાર ગૂંજી રહેતું આ સાગરસંગીત? એ એનું back-ground music બની રહેશે." પેલો કાનડી મિત્ર બોલ્યો.

"પણ એ પ્રેમમાં બે વિઘ્ન હતાં." મેં કહ્યું.

"એ વળી શાં?"

"એક તો નાયિકાના પિતા આ જાતના પ્રેમની વિરુદ્ધ હતા. તેમને થતું હતું કે મારી આ ભણીગણી એમ. એ. થયેલ રૂપાળી છોકરીને લાયક આ માત્ર શબ્દો સાથે રમત કરી જાણનાર વાર્તાકાર નથી જ નથી. નથી તેને કમાતાં આવડતું, નથી બાદશાહીથી રહી શકાય તેવી તેની આગળ પૂંજી.

અને બીજું કારણ તો એથી યે ગંભીર હતું." મેં ગંભીર બની જઈ કહ્યું.

બધાના ચહેરા ઉપર ગંભીરતા છવાઈ ગઈ. બધા એકી સાથે દબાયેલ અવાજે બોલી ઊઠયાઃ

"શું?"

"નાયિકા નાયકને મૂર્ખ માનતી હતી."

બધા ખડખડાટ હસી પડયા.

"ખરેખર હોં," મેં કહ્યું "પેલાં મિત્ર અને મિત્રપત્ની વિષે મેં વાત ન કરી? એમને બે બાળકો હતાં. તેમની પાસે બકુલા હંમેશ પ્રિયતમ વિશે વાત કરતી. એ વાતનું ધ્રુવપદ એક જ રહેતું. પ્રિયતમભાઈ ચક્કર છે, મૂરખ છે, એને કશી ખબર નથી પડતી."

સહાસ્ય મારી સામે તાકી રહેલ મિત્રમંડળી સામે ખરેખર ગંભીર બની જતાં મેં કહ્યુંઃ

"પણ પેલી પિતાશ્રીવાળી વાત ભારે પડી જાય એવી નીકળી હોં. દિવસોના દિવસ સુધી બકુલા વિચારમગ્ન રહી, નિર્બળ બની જતી લાગી, પિતાશ્રી હઠ લઈને બેઠા. 'એવા બેકાર, અજાણ્યા માણસ સાથે મારી દીકરી મારી રજા વિરુદ્ધ પરણે તો એ મારી દીકરી જ નહિ. હું એની સાથે પછી કશો વહેવાર ન રાખું.' ને પાછો એમનો એ સ્વભાવ પણ કેટલો ઉગ્ર?"

"એમને મળવાને તો હું કેટલી ઉત્સુક હતી! મારે એમની વાર્તાઓ વિષે જ વાતો કરવી છે એમની સાથે." પછી પ્રિયતમ તરફ ફરી, ઠપકો આપતી હોય તેમ "અને તમે મને તમારી ઓળખાણ પણ ન આપી!"

"અને અહીં તમારા નાયકને પણ તમારું નામ આપો છો?" ઠપકો દેતા હોય તેમ પરેશબાબુ બોલ્યા.

મેં એ ન સાંભળ્યું હોય તેમ જ ચલાવ્યું.

"તે સંધ્યાકાળે આથમતા સૂર્યના મનોરમ પ્રકાશમાં જ્યારે મિત્રપત્ની તેમની બાલ સખીની નાની બેન બકુલાનાં ભારોભાર વખાણ કરતાં જતાં હતાં, તેની ગૂજરાત કોલેજની સફળ કારકીર્દિ, તેનો સંસ્કૃત અને ગૂજરાતીનો વિપુલ અભ્યાસ, તેના સ્વભાવની કુમાશ, અને હમણાં હમણાં જ એમ. એ. કરતાં સાથેસાથ તેણે સ્વીકારેલ તેના શિક્ષિકાના ધંધામાં પણ તેણે સંપાદન કરેલો વિદ્યાર્થી-વિદ્યાર્થિનીઓનો પ્રેમ-તે બધાં વિશે વાતો કરતાં ઊર્મિની લહેરો ઉડાવતાં હતાં ત્યારે એકી નજરે બકુલાના કપોલનાં રમ્ય બનતા જતા રંગો તરફ તાકી રહેલા પ્રિયતમનું હૃદય કોઈ અસ્પષ્ટ ઊર્મિહિંદોળે હીંચકા ખાતું હતું. કોઈ અણઅનુભવ્યા ભાવો અનુભવી રહ્યું હતું.'

પણ પ્રિયતમે, આ તો તારી જ વાત હું તને જ કરવા બેઠો! તું યે હસતી હશે, ને......ને ફરી પાછો મનમાં ને મનમાં તારો એ પ્રિય શબ્દ ઉચ્ચારતી હશે.

"મૂરખ."

ખરેખર 'મૂરખ'. આ વખતે તો હું યે કબૂલ કરું છું. જો મૂરખ ન હોત તો આ વર્ણવું છું એ પ્રસંગોની રજેરજ બીના જેના અણુએ અણુમાં આત્મસાત્ થઈ ગઈ છે તેની પાસે એ બધું વર્ણવવા બેસત?

છતાં મારી એ મુર્ખાઈને પણ હું ચાહું છું. તને ચાહું છું એટલી જ હો? એ મારામાં ન હોત તો મને તું શી રીતે મળત?

એ મુર્ખાઈવાળી વાત પણ મેં મિત્રોને કરી.

"પાછી વાત?" તારું એ નિર્બંધ હાસ્ય......

હા-હા-હા-પાછી વાત. બસ? હવે સાંભળ. મારી વાતમાં એ લોકોનો રસ તીવ્રતર થતો જતો હતો. એ સાગરતટ પરનું પ્રથમ મિલન. પછી તો મિલનોની પરંપરા, સાહિત્ય વિષે, પ્રિયતમની વાર્તાઓ વિષેની રસમય ચર્ચાઓ. એ બધાંને અંગે ગાઢ બની ગયેલી બન્નેની મૈત્રી, તેનું આકર્ષણ અને અંતે પ્રણયમાં પરિણમવું. એકે એક વિગત જાણે પોતાના જ પ્રણયને કોઈ વાણીરૂપ આપી રહ્યું હોય એટલા ભાવોદ્રેકથી એ લોકો પીતા જતા

હતા. તેમાં યે પેલી બંગડીના ત્રણ ટૂકડાવાળી વાત આવી ત્યારે તો પરેશભાણુ ગાજી ઊઠયા:

"ગ્રેટ, ગ્રેટ, ધેટ્સ ફાઇન, પ્રિયતમભાણુ; તમારો આ સ્ટ્રોક તો કોઇ સિનેમાવાળા તમે આ વાત બનાવો ત્યારે ઝડપી લેશે. What a situation for them?"

"અને વાર્તામાં વારંવાર ગૂંજી રહેતું આ સાગરસંગીત? એ એનું back-ground music બની રહેશે." પેલો કાનડી મિત્ર બોલ્યો.

"પણ એ પ્રેમમાં બે વિઘ્ન હતાં." મેં કહ્યું.

"એ વળી શાં?"

"એક તો નાયિકાના પિતા આ જાતના પ્રેમની વિરુદ્ધ હતા. તેમને થતું હતું કે મારી આ ભણીગણી એમ. એ. થયેલ રૂપાળી છોકરીને લાયક આ માત્ર શબ્દો સાથે રમત કરી જાણનાર વાર્તાકાર નથી જ નથી. નથી તેને કમાતાં આવડતું, નથી બાદશાહીથી રહી શકાય તેવી તેની આગળ પૂંજી.

અને બીજું કારણ તો એથી યે ગંભીર હતું." મેં ગંભીર બની જઇ કહ્યું.

બધાના ચહેરા ઉપર ગંભીરતા છવાઈ ગઈ. બધા એકી સાથે દબાયેલ અવાજે બોલી ઊઠયા:

"શું?"

"નાયિકા નાયકને મૂર્ખ માનતી હતી."

બધા ખડખડાટ હસી પડયા.

"ખરેખર હોં," મેં કહ્યું "પેલાં મિત્ર અને મિત્રપત્ની વિષે મેં વાત ન કરી? એમને બે બાળકો હતાં. તેમની પાસે બકુલા હંમેશ પ્રિયતમ વિશે વાત કરતી. એ વાતનું ધ્રુવપદ એક જ રહેતું. પ્રિયતમભાઇ ચક્કર છે, મૂરખ છે, એને કશી ખબર નથી પડતી."

સહાસ્ય મારી સામે તાકી રહેલ મિત્રમંડળી સામે ખરેખર ગંભીર બની જતાં મેં કહ્યું:

"પણ પેલી પિતાશ્રીવાળી વાત ભારે પડી જાય એવી નીકળી હોં. દિવસોના દિવસ સુધી બકુલા વિચારમગ્ન રહી, નિર્બળ બની જતી લાગી, પિતાશ્રી હઠ લઇને બેઠા. 'એવા બેકાર, અજાણ્યા માણસ સાથે મારી દીકરી મારી રજા વિરુદ્ધ પરણે તો એ મારી દીકરી જ નહિ. હું એની સાથે પછી કશો વહેવાર ન રાખું.' ને પાછો એમનો એ સ્વભાવ પણ કેટલો ઉગ્ર!"

"એમને મળવાને તો હું કેટલી ઉત્સુક હતી ! મારે એમની વાર્તાઓ વિષે જ વાતો કરવી છે એમની સાથે." પછી પ્રિયતમ તરફ ફરી, ઠપકો આપતી હોય તેમ "અને તમે મને તમારી ઓળખાણ પણ ન આપી !"

"અને અહીં તમારા નાયકને પણ તમારું નામ આપો છો ?" ઠપકો દેતા હોય તેમ પરેશભાઈ બોલ્યા.

મેં એ ન સાંભળ્યું હોય તેમ જ ચલાવ્યું.

"તે સંધ્યાકાળે આથમતા સૂર્યના મનોરમ પ્રકાશમાં જ્યારે મિત્રપત્ની તેમની બાલ સખીની નાની બેન બકુલાનાં ભારોભાર વખાણ કરતાં જતાં હતાં, તેની ગૂજરાત કોલેજની સફળ કારકીર્દિ, તેનો સંસ્કૃત અને ગૂજરાતીનો વિપુલ અભ્યાસ, તેના સ્વભાવની કુમાશ, અને હમણાં હમણાં જ એમ. એ. કરતાં સાથેસાથ તેણે સ્વીકારેલ તેના શિક્ષિકાના ધંધામાં પણ તેણે સંપાદન કરેલો વિદ્યાર્થી-વિદ્યાર્થિનીઓનો પ્રેમ-તે બધાં વિશે વાતો કરતાં ઊર્મિની લહેરો ઉડાવતાં હતાં ત્યારે એકી નજરે બકુલાના કપોલનાં રમ્ય બનતા જતા રંગો તરફ તાકી રહેલા પ્રિયતમનું હૃદય કોઈ અસ્પષ્ટ ઊર્મિહિંદોલે હીંચકા ખાતું હતું, કોઈ અણઅનુભવ્યા ભાવો અનુભવી રહ્યું હતું.'

પણ પ્રિયતમે, આ તો તારી જ વાત હું તને જ કરવા બેઠો ! તું યે હસતી હશે, ને......ને ફરી પાછી મનમાં ને મનમાં તારો એ પ્રિય શબ્દ ઉચ્ચારતી હશે.

"મૂરખ."

ખરેખર 'મૂરખ'. આ વખતે તો હું યે કબૂલ કરું છું. જો મૂરખ ન હોત તો આ વર્ણવું છું એ પ્રસંગોની રજેરજ બીના જેના અણુએ અણુમાં આત્મસાત્ થઈ ગઈ છે તેની પાસે એ બધું વર્ણવવા બેસત ?

છતાં મારી એ મુર્ખાઈને પણ હું ચાહું છું. તને ચાહું છું એટલી જ હો ? એ મારામાં ન હોત તો મને તું શી રીતે મળત ?

એ મુર્ખાઈવાળી વાત પણ મેં મિત્રોને કરી.

"પાછી વાત ?" તારું એ નિર્બંધ હાસ્ય......

હા-હા-હા-પાછી વાત. બસ ? હવે સાંભળ. મારી વાતમાં એ લોકોનો રસ તીવ્રતર થતો જતો હતો. એ સાગરતટ પરનું પ્રથમ મિલન, પછી તો મિલનોની પરંપરા, સાહિત્ય વિષે, પ્રિયતમની વાર્તાઓ વિષેની રસમય ચર્ચાઓ, એ બધાંને અંગે ગાઢ બની ગયેલી બન્નેની મૈત્રી, તેનું આકર્ષણ અને અંતે પ્રણયમાં પરિણમવું, એકે એક વિગત જાણે પોતાના જ પ્રણયને કોઈ વાણીરૂપ આપી રહ્યું હોય એટલા ભાવોદ્રેકથી એ લોકો પીતા જતા

હતા. તેમાં યે પેલી બંગડીના ત્રણ ટૂકડાવાળી વાત આવી ત્યારે તો પરેશ-ભાઈ ગાજી ઊઠયાઃ

"ગ્રેટ, ગ્રેટ, ધેટ્સ ફાઇન, પ્રિયતમભાઈ; તમારો આ સ્ટ્રોક તો કોઈ સિનેમાવાળા તમે આ વાત બનાવો ત્યારે ઝડપી લેશે. What a situation for them ?"

"અને વાર્તામાં વારેવાર ગૂંજી રહેતું આ સાગરસંગીત? એ એનું back-ground music બની રહેશે." પેલો કાનડો મિત્ર બોલ્યો.

"પણ એ પ્રેમમાં બે વિઘ્ન હતાં." મેં કહ્યું.

"એ વળી શાં?"

"એક તો નાયિકાના પિતા આ જાતના પ્રેમની વિરુદ્ધ હતા. તેમને થતું હતું કે મારી આ ભણીગણી એમ. એ. થયેલ રૂપાળી છોકરીને લાયક આ માત્ર શબ્દો સાથે રમત કરી જાણનાર વાર્તાકાર નથી જ નથી. નથી તેને કમાતાં આવડતું, નથી બાદશાહીથી રહી શકાય તેવી તેની આગળ પૂંજી. અને બીજું કારણ તો એથી યે ગંભીર હતું." મેં ગંભીર બની જઈ કહ્યું.

બધાના ચહેરા ઉપર ગંભીરતા છવાઈ ગઈ. બધા એકી સાથે દબાયેલ અવાજે બોલી ઊઠયાઃ

"શું?"

"નાયિકા નાયકને મૂર્ખ માનતી હતી."

બધા ખડખડાટ હસી પડયા.

"ખરેખર હોં," મેં કહ્યું "પેલાં મિત્ર અને મિત્રપત્ની વિષે મેં વાત ન કરી? એમને બે બાળકો હતાં. તેમની પાસે બકુલા હંમેશ પ્રિયતમ વિશે વાત કરતી. એ વાતનું ધ્રુવપદ એક જ રહેતું. પ્રિયતમભાઈ ચક્કર છે, મૂરખ છે, એને કશી ખબર નથી પડતી."

સહાસ્ય મારી સામે તાકી રહેલ મિત્રમંડળી સામે ખરેખર ગંભીર બની જતાં મેં કહ્યુંઃ

"પણ પેલી પિતાશ્રીવાળી વાત ભારે પડી જાય એવી નીકળી હોં. દિવસોના દિવસ સુધી બકુલા વિચારમગ્ન રહી, નિર્બળ બની જતી લાગી, પિતાશ્રી હઠ લઈને બેઠા. 'એવા બેકાર, અજાણ્યા માણસ સાથે મારી દીકરી મારી રજા વિરુદ્ધ પરણે તો એ મારી દીકરી જ નહિ. હું એની સાથે પછી કશો વહેવાર ન રાખું.' ને પાછો એમનો એ સ્વભાવ પણ કેટલો ઉગ્ર!"

"અને પ્રિયતમે તો નિર્ણય કરવાનું બકુલા ઉપર જ રાખ્યું." કેમ બકુલા ?

એ દિવસોનો તારો દેખાવ, તારી દ્વિધા સ્થિતિ ! એ યાદ આવ્યાં ને તારી કેવી કરુણ મૂર્તિ મારી નજર સામે રમી રહી ! આપણે આપણા આનંદમાં મશગૂલ હતાં ત્યારે નવરી જીભોએ આપણે વિષે કેવી સંબદ્ધ અસંબદ્ધ વાતો કરી તારા પિતાશ્રીને દેશમાંથી મુંબઈ આણ્યા હતા ! આવા એમને અણગમતા માણસ સાથે આવી જબરજસ્ત પ્રીતિમાં પડી જઈ એમણે તારે વિષે, તારા ભાવિ વિષે ઘડી રાખેલ કેટલાં બધાં સુસ્વપ્નોની માળા તું તોડી નાખતી હતી ! એથી એમને કેટલું દુઃખ થતું હતું ! એમનું એ દુઃખ તારા હૃદય મન શરીર બધાંને કેવો પલટો આપી રહ્યું હતું, બધા ઉપર કેવું સુસ્પષ્ટ તરી આવતું હતું !

બધું યે યાદ આવ્યું અને મારું હૈયું પણ ફરી પાછું વિષાદમય થઇ ગયું. અસહાય જેવી તું મારી પાસે આવી મને કહેતી હતી એ હું ત્યાં વાત કરતો હતો ત્યારે પણ મને સ્પષ્ટ દેખાયુંઃ

" શું કરું, પ્રિયતમ ? મને કશું સૂઝતું નથી. પિતાજીએ મને કેવી સરસ રીતે રાખી છે ! માની ખોટ મને કદી જણાવવા દીધી નથી. આજે તેમનું હૃદય ભાંગી જાય છે. એ સહેવાતું નથી. અને મારું હૃદય તો તું જ છો. શી રીતે આ પ્રશ્નનો ઉકેલ આણું ?"

હું તે એમાં શું કહું ? એ બે ત્રણ મહિનામાં મારી પ્રિયતમાને મારી નજર સામે હું સુકાતી જતી, દુઃખી થતી જતી જોઇ રહ્યો હતો, 'મને જ સ્વીકાર, પિતાજીનું ગમે તે થાય.' એમ કહેવાની મારામાં ધૃષ્ટતા નહોતી, "પિતાજીનું માન, મારું ગમે તે થાય." એમ કહી શકું તેમ હતું પણ એમાં એકલું મારું જ નહિ પણ તારું પણ જે થવાનું હોય તે થવાનું સાથે જોડાયેલું હતું એટલે એ પણ શી રીતે કહી શકું ? " તારા હૃદયને બેવફા નહિ થતી, વિચાર કરવામાં ગમે તેટલો સમય ગાળજે, પણ ઉતાવળો નિર્ણય નહિ કરતી. આ નિર્ણયની અસર આખા જીવન ઉપર પડવાની છે એ યાદ રાખજે." એટલું જ હું વારંવાર કહેતો એ બધું યાદ આવ્યું અને સાથે સાથે જ તારી રોઈ રોઇ સૂજી ગયેલી આંખો, અને ચિંતાને અંગે નાનું બનતું જતું છતાં નવું જ સૌંદર્ય પ્રગટ કરતું તારું વદન મને યાદ આવ્યું ! અને મારા મનમાં કીટ્સની પેલી પ્રખ્યાત પંક્તિ રમી રહીઃ

As though a rose should shut and be a bud again.

એમાં તો હું મિત્રોને વાત કરતો પણ અટકી ગયો. વિચારમગ્ન એવા મને પરેશ બાબુએ જ પાછો વાતમાં દોર્યો.

" આ તમારી વાર્તાની નબળી કડી, બાબુજી ! " પરેશ બાબુએ કહ્યું.

" આવી ચપળ, મક્કમ, સ્નેહાળ (દરેક વિશેષણે હું અંદર કેટલો ફુલાતો જતો હતો, અફુલ્લા) છોકરી એવી ડરામણીથી કદી ન ડરી જાય."

" પણ એવી ડરામણી એને વિચારમાં ન નાખી દે તો એ સ્નેહાળ શાની, પરેશ બાબુ ? બાવીસ બાવીસ વર્ષ સુધી જે પિતાશ્રીના સ્નેહનું પાન કર્યું હોય, જે પિતાશ્રીનું પોતે એક માત્ર બાળક હોય, તેના આવા મક્કમ નિર્ણયને પહેલે જ ઝપાટે અવગણે તો એ પુત્રી યે કેવી ? "

" અને ન અવગણે તો એ પ્રિયતમા યે કેવી ? "

" એટલેસ્તો પ્રિયતમને એક નવું કાવ્ય સાંપડયું ને ?"

એક દિવસ સંધ્યાકાળે, નિયત સ્થળે સાગરનો ગુંજારવ સાંભળતો પ્રિયતમ વિચારમગ્ન દશામાં બેઠો હતો. ઓચિંતી જ પાછળથી ફુલ્લા આવી તેની જોડે બેસી ગઈ. કેટલા બધા દિવસે ફરી પાછું તેનું અંગેઅંગ હાસ્યથી પ્રફુલ્લ બન્યું હતું !

તેના હાથમાં એક મોટું પૂર્ણવિકસિત સફેદ દૂધ જેવું ફૂલ હતું. પ્રિયતમની આંખો સામે તે ફૂલ એ નચાવી રહી.

" આનું નામ આવડે છે ? "

" ના, કેમ ? "

" એનું નામ ડેલિયા "

" પણ તેનું છે શું ? "

" કેટલું સુંદર છે ? "

" છે જ "

" કેટલું પ્રફુલ્લ છે ? એની પાંખડીએ પાંખડી વિકાસ પામી છે "

" છે જ, પણ તેથી તું......"

" હવે તેથી તું, તેથી તું શું કરે છે,? પૂરું સાંભળ તો ખરો ? "

પ્રિયતમ આ બધી પ્રશ્નોત્તરીથી આશ્ચર્યમાં એવો ગરક થઈ ગયો હતો કે એને સાંભળ્યા સિવાય કશું કહેવાનું રહ્યું જ નહોતું.

" એ શેનું પ્રતીક છે, ખબર છે ? "

" તારું ? "

" ના, મારા તારા પ્રત્યેના પ્રેમનું. એ આટલો ધવલ, આટલો પૂર્ણ વિકસિત છે. પિતાશ્રીની ઇચ્છા પણ એની આડે નહિ આવી શકે. "

પ્રિયતમે સ્નેહપૂર્ણ સ્નિગ્ધ નયનો એના નયનોમાં પરોવવા પ્રયત્ન કર્યો ત્યાં તો એ નયનો નીચાં ઢળી ગયાં હતાં, લજ્જાળુ બની ગયાં હતાં.

" શાબાશ, મેં નહોતું કહ્યું ? " પરેશ બાબુ બોલી ઉઠયા. " તમે નાયિકા પાસે બીજી રીતે વર્તાવો જ નહિ.

" ખરેખર મૂરખ જ ને ! " હવે તો તું ખડખડાટ હસે છે. "મૂર્ખાઇની વાત કહેવા જતો હતો અને ડેલિયાની વાત કરે છે. પાછો કહે છે હું કલાકાર."

પણ ગાંડી, કેટલી ઉતાવળી ? પૂરું સાંભળીશ પણ નહિ ?

બીજે દિવસે તો વાત એમનાં મંડળોમાં જાહેર થઈ ગઈ.

પ્રિયતમ બકુલા લગ્ન કરતાં હતાં !

તે દિવસે પેલા મિત્રને ત્યાં એ બધાં મળ્યાં હતાં. પેલાં બાળકો તો બકુલા બ્હેનને જ વીંટળાઇ વળ્યાં હતાં.

" હેં બકુલા બ્હેન, તમે પ્રિયતમભાઇ જોડે પરણો છો એ વાત સાચી ? "

" સાચી, સાચી ભાઈ સાચી, કેટલી વાર કહું ? " બકુલાબ્હેનથી પ્રિયતમભાઈ સામે જોઇ હસી જવાતું હતું.

" પણ, " એમાંથી નાના ભાઇનું ઔત્સુક્ય એમ છૂટે એમ ન હતું. "પણ બકુલા બ્હેન, તમે તો હમેશાં કહો છો ને કે પ્રિયતમભાઈ તો ચક્કર છે, મુરખ જેવા છે ? "

" એટલે સ્તો, એ મુરખ છે એટલેજ ને ? હું એને ન પરણું તો એનું ધ્યાન કોણ રાખે ?"

એ કારણ સાંભળતાં પ્રસરી રહેલું ખડખડ હાસ્ય હજી મારા શ્રવણ પ્રદેશમાં ભમે છે અને આ વાંચતાં તારા મુખ ઉપર ફેલાઇ જતું સુંદર સ્મિત પણ મારાં નયનો નિરખી રહે છે. હવે તો એ સ્મિતને માત્ર કલ્પનાથી નહિ પણ નજરોનજર નિહાળવા, એ સ્મિત કરનાર સુંદર અધરને........પણ હવે એની યે કયાં વાર છે ?

અહીંથી નીકળી એક દિવસ માઇસોર રોકાઈ પછી સીધો બકુલા પાસે. માઇસોર જવાનું હવે તો મન નથી થતું, પણ એક દિવસ ગયા સિવાય છૂટકો નથી. હવે તો તારા પિતાશ્રીને પણ થતું હશે કે ના, આ માણસ સાવ નકામો નથી. કૈં ધંધો કરતાં પણ આવડે છે. અને બેંગ્લોર માઇસોર જેવા દૂરના પ્રદેશમાંથી પૈસા પણ લાવી શકે છે. એમને એ ખબર જ નહિ પડી હોય કે પોતાની પ્રેયસી જ જેને પત્ની તરીકે મળે એ માણસ એ સ્રીને

સુખી રાખવા માટે આખી દુનિયા સાથે એકલે હાથે ઝૂઝી શકે અને સફળ પણ થાય ? છતાં એ આપણી સાથે નથી જ બોલતા તે તો નહિ જ બોલે ભલે.

પણ મને ખબર છે જેવો હું ત્યાં આવ્યો કે તું તો હું અહીંનું મારું કામકાજ કેટલી સફળતાથી પાર પાડી આવ્યો એ પૂછવાની જ નહિ. આવડા લાંબા પત્રથી ય ' તું ધરાવાની નહિ, "ત્યાં સૌન્દર્ય કેવું ? આટલી ભવ્ય કુદરતને આટલાં પાનાંમાં જ તેં તો સમાવી લીધી, હવે એનું મને વિગતવાર વર્ણન આપ; પેલા પરેશ બાબુ કોણ છે ? કવિ છે ?" એવા એવા તો અનેક પ્રશ્ન તું મને પૂછવાની જ; અને સૌથી વિશેષ તો મેં એ લોકો સાથે તારી અને મારી શી શી વાતો કરી તે શબ્દેશબ્દ મારી પાસેથી જાણવાનો પ્રયત્ન કરવાની. જાણે એ દિવસ પહેલાં આટલું બધું લખી મેં મારા હાથ દુખવી નાખ્યા એ પૂરું ન પડતું હોયને !

લુચ્ચી !

પણ ખરેખર હવે તો મારા હાથ દુખવા આવ્યા હોં ! કેટલા કલાકથી લખવા બેઠો છું ! મિત્રો સાથે ફરવા ન ગયો. સંધ્યાને મેં તારી સ્મૃતિના જ રંગો ધરતી જોઈ, અને હવે અત્યારે પાછલી રાત થવા આવી અને આખા નભોમંડળને અને ભૂમંડળને ચન્દ્રે પોતાની અદ્ભુત કૌમુદીથી શણગારી દીધું ત્યારે આ સામે પથરાયેલી પર્વતમાળ, ચારે બાજુ વિસ્તરી રહેલ વનશ્રી, એ બધાને જાદુમય કરી દેતી જ્યોત્સના, એ બધું મારી નજર આગળથી સરી જઈ, પેલો પાલીનો સાગરકિનારો, તેના એકાદ મોટા ખડક ઉપર આસન જમાવી બેઠેલાં આપણે બે, સાગરનાં નીલવારિને સફેદ દૂધ જેવાં બનાવવા પ્રયત્ન કરતી ચંદ્રિકા, અને ઊછળી ઊછળીને તેને આલિંગી લેવા મથતો સાગર, જાણે એ અદ્ભુત સુખનું રહસ્ય આપણી પાસેથી જાણવા ન માગતો હોય એ રીતે પ્રતિપળે નજીક ને નજીક ધસી આવતો, મારી નજરે પડે છે. યાદ છે ને, હું ત્યાં આવીશ તે દિવસે બારસ હશે ? અને આ માસની તેરસ તો આપણો પાલીદિન. મારી જન્મતિથિ.

બધાં ફરનારાં ત્યાંથી ચાલ્યા જાય ત્યારે વ્યોમ વાયુ અને સાગરનું સૌન્દર્ય ઝીલતી મારી બકુલા પણ એ તત્ત્વોના સૌન્દર્ય સાથે કેવી એક પ્રાણ થઈ જતી હોય છે ! એ દિવસે તો હું તારાથી દૂર શી રીતે રહી શકું ?

હવે તો બંધ જ કરું. પળેપળ હાસ્યમાં વિકસી જતું તારું સુંદર વદન અને એ દાંતનાં તેજ ઝીલી તેજોમય થતો તેરસનો ચન્દ્ર, એ સૌન્દર્ય જોતા તારા જ પ્રિયતમનું અહોભાગ્ય, એટલી બધી રુચિર સુંદર કલ્પનાઓથી હૈયું ઉભરાઈ જાય છે કે એ કલ્પનાનું સૌન્દર્ય માણવા આડે આ તને જ લખું છું એ પત્રનો વિક્ષેપ નાખવો પણ નથી ગમતો.

ભલે ત્યારે આવડો લાંબો પત્ર તને લખ્યો એનો આનંદ હું ત્યાં આવું ત્યારે શી રીતે વ્યક્ત કરીશ ?

એની યે અનેક રમ્ય કલ્પનાઓ હૈયાને થનગનાવી મૂકે છે.

પણ લોકોયે કેટલા મૂર્ખ હોય છે, બકુલા ? પરેશ બાબુ……

" પાછા પરેશ બાબુ ? "

હા, પણ હવે છેલ્લીવાર માટે જ.

પરેશ બાબુ અને બીજા મિત્રો કેમે કરતાં માન્યા જ નહિ કે આ મેં કલ્પી કાઢેલી એક વાર્તા નથી, પણ મારા જીવનનું જીવતું જાગતું સત્ય છે. ને એમનું એ ન માનવાનું કારણ પણ કેવું વિચિત્ર !

" કલ્પનામય આવી પ્રેમકથાઓ કલ્પનાને સુંદર બનાવે છે, પરિપુષ્ટ કરે છે, અદ્ભુત આનંદ આપે છે. પણ જીવનમાં તો…સાહિત્ય અને જીવન…લગ્ન અને પ્રેમ……

અને એમની એ લાંબી લાંબી અર્થહીન ફિલસૂફી ! એનું પિંજણ હું ક્યાં કરવા બેસું ? અને એ પણ આવી સુંદર રાત્રીએ ?

પણ, પ્રિયતમે, એમની એ બધી દલીલોનો અર્થ તો એ જ ને કે સામાન્ય માનવતા ઊંડા પ્રણયનો અનુભવ કરતી નથી, તેને કલ્પનાના કવિતાના વિષય તરીકે જુદો તારવી રાખે છે અને તેમાં જ તેનો આનંદ માણે છે ? એને માટે સાહિત્યમાંથી જીવનની પરિતૃપ્તિ કરવાની રહે છે અને એટલે એ સર્જનમાત્રના ઉદ્ભવસ્થાન જીવનના સત્યને જ નકારવાની હદ સુધી આવી જાય છે ?

એ સામાન્ય માનવતામાંથી પ્રણયની અસમાન્યતામાં મને દોરી જનાર જીવનના પરિપૂર્ણ પ્રફુલ્લ, પ્રસન્ન કાવ્યનો મને અનુભવ કરાવનાર મારી બકુલાનો મારે……

" ચાલ્યું, પાછું ચાલ્યું. "

લે ત્યારે, નથી ચલાવતો. તને જ તારાં વખાણ સાંભળવાની પડી ન હોય તો મારા હાથ ક્યાં વધારાના આવ્યા છે !

આ આવડા લાંબા પત્રથી બકુ, આનંદ તો થયો જ હશે. એ આનંદની ચમકથી ઓર તેજોજ્જ્વલ બનેલાં તારા નયનોમાં મને જોતાં વેંત જે વળી વધારે તેજ પુરાશે તેને હું ઝીલી તે શી રીતે શકીશ તેના વિચારે મને નિદ્રા પણ નહિ આવે.

ને એ યે સારું થશે. એટલો બધો સમય મારી પ્રિયતમાની કેટલી બધી લીલા મારું હૃદય નિરખી રહેશે ?

વિદાય અને ચુંબનો.

તારો જ

પ્રિયતમ

—— x ——

વિચ્છેદ

લેખક : સુરેશ હ. જોષી

રોજ સાંજે તો એ વહેલા આવે છે. આજે કોણ જાણે કેમ હજુ સુધી આવ્યા નહીં. મારું આખું અસ્તિત્વ જાણે આંખમાં સમાઇને રાહ જોઈ રહ્યું છે. આવતી જતી ગાડીઓના અવાજ સંભળાય છે. એમાંની જ એક ગાડીમાંથી જાણે એ હમણાં જ સ્ટેશને ઉતર્યા હશે, આવતા હશે એમ કલ્પું છું. એનાં પગલાંનો અવાજ સાંભળવા કાન માંડુ છું. પણ એ હજુ ય આવ્યા નહીં. સામેની ભીંત પરની સન્ધ્યાકાળની કેસરવર્ણી પ્રકાશની રેખા ધીમે ધીમે અન્ધકારને સ્થાન આપતી આપતી લુપ્ત થતી જાય છે. હવે પાસેનું સોનચંપાનું ઝાડ પણ સ્થિર થઈ ગયું છે. પવન એનાં ફૂલની સૌરભ લઇને વદાય થતી સન્ધ્યાની સાથે જાણે અસ્તાચળ તરફ વહી ગયો છે. સામેના આયનામાં પડતું મારું પ્રતિબિમ્બ પણ હવે તો ઝાંખું થતું જાય છે. મન અધીરું બની ઉઠ્યું છે. ફરી ફરી પૂછ્યા કરે છે: એ કેમ આવ્યા નહીં? એ કેમ આવ્યા નહીં? એમ થાય છે કે આવે એટલે એમની સાથે ખૂબ લડી પડું. પણ એ આવે ત્યારે ને?

ટેબલ પર પડેલું પરબિડિયું—નજરને એ તરફથી કેટલી ય વાર વાળી લીધી છે તો ય હઠ કરીને એ તો ફરી ત્યાં જ દોડી જાય છે. કેટલીક વાર તુચ્છ જેવી વસ્તુઓ પણ એવી સાંકેતિક ને રહસ્યભરી બની ઊઠે છે કે એની તુચ્છતા તો જાણે આપણા જીવનમાં આપણને જરાય ચોંકાવ્યા વિના, સભાન કર્યા વિના પ્રવેશવાને માટે એણે સજેલો છદ્મવેશ જ ન હોય એવું લાગે છે. આવું મને જ થતું હશે કે બધાંને જ કદીક એવું લાગતું હશે? કોણ જાણે! પણ એ પરબિડિયું એક દઢ બીબાંમાં ઢાળી દીધેલાં મારાં વ્યક્તિત્વની સીમાઓને છિન્નભિન્ન કરી નાંખનાર વર્ષાના ગાંડા પૂરના જેવું મને લાગે છે. એટલે એનાથી હું ભયભીત થઈ ઊઠી છું. મનને બીજે કેટલેય રસ્તે વાળીને દૂર રાખું છું, ને તો ય આંખ અણજાણપણે ફરી ફરી એ તરફ દોડી જાય છે! પડોશના પંજાબી ગૃહસ્થ અને એમની પત્ની દરિયે ફરવા જવાને નીકળ્યાં છે. બહાર નીકળ્યા પછી પત્નીને એકાએક કશું યાદ આવ્યું, એ પાછી વળી, આ દાદર ચઢવાનો અવાજ સંભળાય છે, ઓરડીનું બારણું ઉઘડવાનો ય અવાજ સંભળાય છે, ફરી દાદર ઉતરતાં એનાં પગલાંનો અવાજ–ને એ નીચે દેખાય છે. પણ આ એના હાથમાં

શું ?–પરબિડિયું ! ને મારી આંખ પાછી ટેબલ પરનાં પરબિડિયાં તરફ દોડી જાય છે...હજુ એ કેમ નહીં આવ્યા ! કેમ નહીં આવ્યા ?

આ વખતે પાછી વળેલી દૃષ્ટિ સાથે ત્રણ અક્ષરો છુપાતા છુપાતા આવીને મનનું બારણું ખોલી અંદર પેસી ગયા છે. એ ત્રણ અક્ષરોનું એક નામ બને છે: શ્રીકાન્ત ! ...બહાર આકાશ તરફ નજર કરું છું તો ધીમે ધીમે એક પછી એક તારાઓ પ્રકટતા દેખાય છે. અહીં હૃદયમાં ય વર્તમાન દિવસનાં ઓસરતા પ્રકાશની જેમ જાણે સરી જતો લાગે છે. અસ્પષ્ટ અંધકારથી છવાયલા ભૂતકાળના વિસ્તૃત પટ પર ધીમે ધીમે એક પછી એક સ્મૃતિઓ ઝબકતી દેખાય છે–સરી જતા વર્તમાનની પાછળ દોડીને મન બોલી ઉઠે છે: એ કેમ આવ્યા નહીં ? એ કેમ આવ્યા નહીં ? પણ એમ લાગે છે કે એ શબ્દો યન્ત્રવત્ જ બોલાઈ ગયા છે. એની પાછળ રહેલો અર્થ તો જાણે સરી જતા વર્તમાનની સાથે ચાલ્યો ગયો છે. હોઠ પર એ શબ્દો ફરકી ગયા છે ખરા, પણ હૃદય બેધ્યાન છે. એની એને જાણે કશી જાણ જ નથી થઈ. હૃદયની સામે તો પેલા ત્રણ અક્ષરોનું રચેલું નામ–શ્રીકાન્ત ઊભું છે. બધી ઇન્દ્રિયો એ તરફ વળી ગઈ છે. આંખ એને રંગનું રૂપ આપીને રાચે છે, કાન એને હૃદયનાં પ્રત્યેક સ્પન્દનમાં સાંભળે છે, વાયુની લહરીનો પ્રત્યેક સ્પર્શ પણ જાણે ભૂતકાળના એના ભુલાઈ ગયેલા સ્પર્શના રોમાંચની સ્મૃતિ મૂકી જાય છે; સોનચંપાનાં ફૂલની સુવાસ પણ જાણે મને એની તરફ વિવશ બનાવીને ખેંચી લઈ જાય છે. આજે જાણે મારું સમસ્ત વ્યક્તિત્વ એની તરફ અભિસારે ચાલી નીકળ્યું છે. મારા એ અભિસારનાં માંડેલાં પ્રથમ સોપાને ધરણી આખી કોઈક સૂરસ્વામી ગન્ધર્વના અંગુલિ-સ્પર્શે ઝંકૃત થઈ ઊઠતી વીણાની જેમ રણઝણી ઊઠી છે. જાણે હૃદયમાં સંયમની ઓથે ઢાંકેલી મારી આરઝૂ એ સૂરોમાં સંગીતનાં ઇંગિત રૂપે પ્રકટી ઊઠી છે !

સ્વપ્નિલ માદકતાનાં ઘેનને ભેદીને આવતા ઘડિયાળમાં પડેલા આઠના ટકોરા સાંભળું છું. હૃદયમાં સરી ગયેલી દૃષ્ટિને બળપૂર્વક બહાર ખેંચીને વાસ્તવિકતાના વિસ્તાર તરફ લાવવા મથું છું પણ જે 'છે' તેની પાછળ રહેલાં 'નથી' સિવાય આંખ જાણે કશું જોઈ શકતી જ નથી ! બળજબરીથી ઘડિયાળ પર જ આંખને ઠેરવી રાખું છું–પણ આંખ આગળથી ધીમે ધીમે ઘડિયાળનો આકાર ભૂંસાઈ જાય છે ને ત્યાં દેખાય છે પેલી ક્ષીણ તેજવાળી ફિક્કી પીળી આંખો ! આંખમાં રહેલી એ ફિક્કી પીળાશ મૃત્યુના સ્વાક્ષર

જેવી લાગે છે. પણ એ પીળાશને વટાવીને આગળ જાઓ તો ત્યાં પરમસુન્દરની અસંખ્ય છબિઓ દેખાય છે–પણ એ પીળાશને વટાવીને આગળ જાઓ તો !

એ આંખોએ સૌન્દર્યનો સોમરસ ધરાઈ ધરાઇને પીધો છે–પણ સોમરસથી પ્રફુલ્લિત થઈ ઊઠેલા આત્માનું હાસ્ય પેલી પીળાશને ભેદીને કદી ચમકી ગયું દેખાયું નથી. એકાન્તમાં અનેકવાર સજલ બની ઊઠતી એ આંખોમાં સ્નિગ્ધતાનો તો આભાસ સરખો ય દેખાતો નથી, એને બદલે કદીક કદીક હોલવાઈ જવા આવેલા ચિતાની શિખાના જેવું કશુંક એમાં એકાએક ઝબકી જાય છે ને દૃષ્ટિ ચમકીને પાછી ફરે છે–ભયભીત થઈ ઉઠે છે. એ આખ સામે દૃષ્ટિને સ્થિર કરી શકાતી નથી. પણ આજે એ બે આંખો જીવન્ત બનીને સામે ઊભી છે–સર્વ વાસ્તવિકને મિથ્યા બનાવી દઇને, વાસ્તવિકથી ય અધિક સાચી બનીને એ આંખો મારી સામે ઊભી છે !

એ આંખોની નીચે રહેલું નાક–એનાં બે નસકોરાં જાણે વિરૂપતાની સીમા સુધી પહોંચવાની હઠ કરીને પહોળા થઇ ગયાં છે. એની નીચે રહેલા અધરોષ્ઠમાં ય કશુંક જુગુપ્સાકારક રહેલું છે, ને તેમાંય જાડો, સ્હેજ લબડી પડતો હોઠ તો ખરે જ અસહ્ય એવી જુગુપ્સાની લાગણી જગાડે છે. એ હોઠ પર કદી ય મંજૂલ મધુર મૃદુલ રાગિણીની પગલી પડી નથી– ત્યાં તો ખોખરા, કંપતા શબ્દો જ સ્ખલિત ગતિએ ચાલે છે. અંદર અને બહારની વિસંગતિના સાકાર અભિશાપનાં જેવું એ માનવરૂપ આજે આંખો સામે ખડું થાય છે.

વિરૂપતાના ઉપહાસની શરૂઆત તો એની ફોઇએ જ એનું 'શ્રીકાન્ત' નામ પાડીને કરી દીધી હતી. ઉપહાસની છોળોથી ઘેરાઇને જ એ જીવવાનું શીખ્યો હતો. પણ ભગવાન શું નથી કરતો ? વિરૂપતાના નેપથ્યમાં એણે પરમસુન્દરની લીલા રચી હતી. સ્થૂળ આવરણની પાછળ કવિતા સાજ સજતી હતી, રંગ અને રેખાનું અપૂર્વ મિલન પરમ રહસ્યને અનોખી વાચા આપતું હતું. પણ વિરૂપતાનો ચોકી પ્હેરો વટાવીને કોઇની ય સહાનુભૂતિ એ સમૃદ્ધિની એંધાણી પામવા જેટલાં ઊંડાણમાં પ્રવેશી શકી નહોતી. એ વિરૂપતાના સ્પર્શે સમભાવ ઉપેક્ષા, દયા કે ઉપહાસનાં રૂપમાં પરિવર્તિત થઈ જતો; અંતરંગનાં સૂનાં એકાન્તમાં પરમસુન્દરની લીલા રચાયા કરતી. બહાર એનો સ્હેજ સરખો ય આભાસ ન દેખાતો. મેઘાચ્છન્ન

આકાશની પાછળ જેમ શ્રાવણની પૂર્ણિમાનું સુધાહાસ્ય ઢંકાઇ જાય, ક્યાંય હાસ્યની એક આછી લહરી સરખી ય ન દેખાય તેમ એ લીલા ઇંગિતરૂપે બહાર પ્રગટતી નહોતી.

પણ આજે વિરૂપતાનો એ અંચળો મારી આંખ સામેથી સરી પડ્યો છે. વિરૂપતાના માધ્યમદ્વારા પ્રગટ થતા પરમ્ સુન્દરને હું પામી શકી છું. પણ...

સાડીનો પાલવ ખેંચીને ચાર વર્ષનો મારો લાડીલો પુલિન કહે છે: "બા, બાપુ હજુ કેમ નહીં આવ્યા ? આજે શુક્રવાર છે તે મારે માટે ચણા લાવશે ને ?" હું કહું છું: 'હા, લાવશે, જરૂર લાવશે. જરા બહાર રમી આવ, તારા બાપુ હમણાં આવશે.' વાસ્તવિકતા જાણે સ્હેજ ડોકિયું કરીને પાછી ગઇ. પુલિનમાં મારામાં વસેલાં માતૃત્વે કરેલું નિજત્વનું આરોપણ પણ જાણે સરી પડ્યું. જોઉં છું તો જાણે શરદ્‌ની સવારે ખીલી ઊઠવા મથતી, હસી ઊઠવા મથતી, સુરભિથી અકળાયેલી કોઇ કુન્દફૂલની કળીનાં જેવું એ મુખ દેખાય છે. કુસુમમાં મુખ ને મુખમાં કુસુમ–આ નૈર્વ્યક્તિકતાની સૃષ્ટિમાં આવી આવજા બહુ સહજ છે. 'આમ નહીં બની શકે' નો અન્તરાય જાણે ત્યાં નડતો જ નથી. શિશુની મુગ્ધ આંખોમાં કલ્પનાને હિલ્લોળતી જોઉં છું, વિના કારણે ફરકી જતાં હાસ્યની લહરીમાં ભગવાને લખેલી આનન્દની ઋચાને વાંચું છું. શ્રીકાન્તમાં રહેલું પરમસુન્દર મને વાસ્તવિકતાની ચરમ સીમાએ ખેંચી લાવ્યું છે. અહીં વાસ્તવિકતા જાણે પોતાનો વાસ્તવિક હોવાનો દાવો કરવાનું સાવ ભૂલી ગઈ છે. આજે હૃદય વ્રજની કૃષ્ણવિરહિણી રાધા બની ગયું છે. 'શ્રીકાન્ત' અને 'કૃષ્ણ'ના સૂરમાં કશો ભેદ નથી–એ બધું જાણે એક થઈ ગયું છે.

પાંચ વર્ષ પરની વાત યાદ આવે છે. હું ને શુચિ કૉલેજની સાહિત્ય-સભાના કાર્યક્રમમાં ગયાં હતાં. અમે સૌથી આગળની પાટલી પર બેઠાં હતાં. શ્રીકાન્ત ત્યારે મારે મન અસંખ્ય 'કોઇક' માંનો એક હતો. કવિતાવાચનનો કાર્યક્રમ હતો. હરીશ બંગાળી ગીતના ઢાળમાં લખાયેલું ગીત મીઠી હલકે ગાઇને રીઝવી ગયો. પછી આવ્યો શ્રીકાન્તનો વારો. એ વિરૂપ ચહેરો જોઈને શુચિએ મ્હોં મચકોડી સુન્દરમ્‌ની 'કાવ્યમંગલા' ઉઘાડી 'દશા ભાગ્યની' કાવ્ય વાંચવા માંડ્યું. મેં પણ સાવ સ્વભાવિકતાથી મોઢું ફેરવી લીધું. પણ શ્રીકાન્તે તો કોઇ સામે જોયું જ નહોતું. મન્દાક્રાન્તા છન્દમાં વિરહની વેદનાનું કાવ્ય આગળ વધતું હતું. આષાઢની સજલ વાદળી જાણે આર્દ્રતા છંટકારતી

ચાલી જતી હતી, જાણે કોઈક કુસુમ સુરભિનો નિઃશ્વાસ નાંખતું હતું: પણ આ બધું પ્રગટ કરતા શબ્દોનો ધ્વનિ કાન સાથે અથડાઇને એની કર્કશતાથી જાણે એ બધી ઋજુ કરુણ લાગણીને કચડી નાંખતો હતો. પાછળથી હરીશની ટોળીએ બૂમ પાડી 'બેસી જા, બેસી જા'. છોકરીઓનાં ટોળાંમાંથી પણ ઉપહાસનું તીખું હાસ્ય રણકી ઊઠયું; ને શ્રીકાન્તનું કાવ્ય અધૂરું જ રહ્યું. તે રાત્રે આંખ સામેથી એ વિરૂપ ચહેરો ખસ્યો નહીં. એનાં હૃદયમાંથી વહી આવતો કવિતાનો સ્રોત મારાં હૃદયને સ્પર્શ્યો નહીં. એના વિરૂપ ચહેરાની યાદ જાણે ખડકની જેમ એને રૂંધીને ઊભી રહી. શ્રાવણની એ રાતે બહાર સૂસવાટા સાથે વાતો સજલ પવન મારી ઊંઘને ચોંકાવી જતો હતો. જાણે શ્રીકાન્તની પેલી ઉવેખાએલી કવિતા કરુણતાથી ભરી ભરી છતાં અસ્વીકૃતિના પ્રહારથી ઉશ્કેરાઇને મારાં હૃદય સાથે પછડાયા કરતી હતી. એ રાત પણ જાણે આજે સાકાર થઇને પ્રિય સખીની જેમ મીઠો ઉપાલંભ દેતી મારી પાસે આવીને બેઠી છે. આ તે કેવી વિચિત્રતા! નિરાકાર સાકાર થાય છે, સાકાર નિરાકારની રેખાશૂન્યતામાં ઓગળી જાય છે! અસ્તિ અને નાસ્તિ જાણે એકબીજાને ભેટવા દોડયાં છે.

અમે 'દુશ્મન' જોઇને આવતાં હતાં–શુચિ, હરીશ, પરિહાસ, શ્રીકાન્ત અને હું. કોઈએ કહ્યું: નજમલ કેવો સોહામણો લાગે છે! બીજા કોઇકે કહ્યું: લીલા દેસાઇની આંખ કેવી સુન્દર, ભાવવાહી! શુચિએ કહ્યું: 'ને એનું નૃત્ય!' હરીશે કહ્યું—'સાયગલના દર્દનાક સૂર પણ હૃદયને કેવા હલાવી ગયા!'—આવી આવી અમે વાતો કરતાં હતાં. શ્રીકાન્ત જાણે છે જ નહીં એમ અમને લાગતું હતું. વિરૂપની આગળ સુન્દરનાં યશોગાન શાં! સુન્દરનું ગુણકીર્તન કરતી વેળાએ વિરૂપને અમે વિસાર્યું હતું. પણ હવે એ યાદ કરું છું ત્યારે તે દિવસે જે નહોતું જોયું તે આજે જોઇ શકું છું. એનામાં રહેલું પરમસુન્દર અનેક રીતે પ્રકટ થવાને મથતું હતું. ઊર્મિઓનું લાસ્ય અંગભંગી દ્વારા પ્રગટ થવા ઝંખતું હતું; ભાવનાઓ ગીતની મધુરી સૂરાવલિમાં ગૂંજી ઊઠવા ઝંખતી હતી; અપૂર્વ દર્શન રંગ અને રેખાદ્વારા અંકિત થવા તલસતું હતું. અન્ધકારમાં ન દેખાતા એ વિરૂપ ચહેરાની પાછળ આવિષ્કાર પામવાને ઝંખતાં પરમસુન્દરની આ વ્યથા તે દિવસે નહોતી જોઈ. વિરૂપની સીમામાં રૂંધાઇ રહેલાં પરમસુન્દરનો એ તલસાટ તે દિવસે અનુભવવા જેટલો સમભાવ નહોતો. તે દિવસે અંધકારમાં એની આંખમાં ચમકતું એક અશ્રુ માત્ર જોયું હતું—જોઇને મજાકમાં મેં પૂછયું હતું: "કેમ, કોના વિયોગના આ આંસુ?" હરીશે મજાકને આગળ લંબાવી: "ચિત્રપટની કથાની નાયિકાને

પ્રેયસી બનાવવા તો નથી બેઠોને, શ્રીકાન્ત?" જવાબમાં એણે કહ્યું: "અન્ધકારમાં તમે મને સાવ ભૂલી ગયાં એટલે આ એક આંસુનો મેં મારી ઉપસ્થિતિને સ્થાપિત કરવા ઉપયોગ કર્યો. બસ, એટલું જ." એ જવાબ આજે મર્મવેધી લાગે છે. સમભાવ વિનાનાં વાતાવરણમાં હૃદયની સાચી વેદના પણ હાસ્યાસ્પદ બની જવાનો પૂરો સમ્ભવ લાગે ત્યારે બીજાને હાથે એ હાસ્યાસ્પદ બને એના કરતાં પોતે જ એને એવે રૂપે પ્રકટ કરવી એ જ શું ઠીક નથી? શ્રીકાન્તે એવું જ કર્યું. એનામાં રહેલા કવિએ પોતાની મહામૂલી વેદનાને સમભાવની ભીખ માગવા મોકલી નહીં, એનું ગૌરવ એ રીતે ખંડિત થવા દીધું નહીં. આજે એ કવિને ચરણે મારું માથું નમી પડે છે!

ધીમે ધીમે શ્રીકાન્ત જાણે દૂરને દૂર સરતો ગયો. કૉલેજની સભાઓમાં એ દેખાતો નહીં. કૉલેજ મેગેઝીનમાં એની કવિતાઓ પણ દેખાતી નહીં. કોઈક કહેતું કે 'મહેશ'ને નામે એની કવિતાઓ પ્રકટ કરે છે. પણ એના તરફ અમે લક્ષ આપ્યું નહોતું. પણ કોઈક વાર 'મહેશ'નાં કાવ્યો વાંચતી ત્યારે એમાં રહેલો ઊંડો વિષાદ મારા હૃદયને ઉદાસ કરી જતો. જાણે અનિચ્છા છતાં એ કવિતાની સાથે મારી ઊર્મિઓ સખીપણાં બાંધી બેસતી. હું બુદ્ધિદ્વારા આદેશ દેતી કે ભ્રાન્તિને ગળે નહીં વળગો, હાથમાં કશું નહીં આવે. મારે તો હાથમાં આવે એવું કશુંક જોઈતું હતું. તોય વૈશાખની સૂની સાંજે પશ્ચિમનું આકાશ સાન્ધ્યવર્ણથી રંગાઈ જતું ત્યારે મારી અનુભૂતિ અજાણતાં જ શ્રીકાન્તની કવિતાનો આધાર લઈને પોતાને પ્રકટ કર્યાનો સન્તોષ માનતી, પણ શ્રીકાન્ત એ જ મહેશ છે એ વાત હું ત્યારે માનતી નહોતી. એમ માનતાં દિલ કચવાતું. એમ થતું કે મહેશ તો હશે કોઈ નમણો લાજુક જુવાન—આંખમાં સ્નિગ્ધ કારુણ્ય, હોઠ પર આછું સ્મિત, કંઠમાં મધુર સૂર—એવો હશે મહેશ. મહેશ સાથે શ્રીકાન્તની કલ્પના સરખીય કરવી ઠીક નહોતી લાગતી. દ્વિદલની જેમ રહેતાં સુન્દર—અસુન્દરને અમે એકબીજાથી અસ્પૃશ્ય ગણીને જુદાં જ રાખતાં હતાં. એ રીતે ભગવાનનીય હાંસી ઉડાવતાં હતાં. પણ ત્યારે આ બધું સમજાતું નહોતું.

પરીક્ષાની તૈયારીના દિવસો હતા. 'કાવ્યપ્રકાશ' મને નહોતું સમજાતું. શ્રીકાન્તને એ સારું આવડતું. મારે થોડું સમજવું હતું એટલે શ્રીકાન્તને મેં મારે ઘરે બોલાવ્યો હતો. હજુય બધું યાદ છે. સંકોચપૂર્વક એ આવ્યો; કૉલબેલનો એણે ઉપયોગ નહીં કર્યો ને બારણું ઠોક્યું. બા જમતાં હતાં તે ચીઢાઈને બોલ્યાં: "જો ને, કોણ ગમાર બારણાં ઠોકે છે?" કદાચ શ્રીકાન્તે એ શબ્દો સાંભળ્યા પણ હશે. મારી ઇન્ટરમાં ભણતી નાની બહેન ચન્દ્રલેખા

એને જોઇને હસવું ન ખાળી શકી—બાજુની ઓરડીમાંથી એનું હાસ્ય અમે બન્નેએ સાંભળ્યું. ઉપેક્ષાની રેખાથી અંકાયલા બધાંના ચહેરાને શું એણે નહીં જોયા હોય? મારી છેક નાની બ્હેન મૃણાલ અમે વાંચતાં હતાં ત્યાં આવીને હસતી હસતી પૂછી ગઈ: "ઉર્વશીબ્હેન, આ કોણ, તમારા માસ્તર આવ્યા છે?" એ સાંભળીને શ્રીકાન્ત હસી પડયો. સાંજે એના ગયા પછી મારા મોટાભાઇએ કહ્યું: 'આ સુન્દરતાના મહાઅવતારને ક્યાંથી પકડી લાવી? એ બોચિયાને શું આવડતું હશે?' પછી શ્રીકાન્ત બી. એ.માં પ્રથમ વર્ગમાં આવ્યો એમ જ્યારે એમણે જાણ્યું ત્યારે એમને ખૂબ નવાઈ લાગી. એમણે કહ્યું: 'એવા વેદિયા ફર્સ્ટક્લાસમાં આવે તોય શું!' આ બધું સંભારું છું ત્યારે મારું મન આઘાતથી વ્યથિત થઇ ઊઠે છે. જેણે કોઇનું કશું જ બગાડયું નથી તેની આવી હાંસી ને ઉપેક્ષા કરવામાં શાનો આનન્દ એમને મળતો હશે?

પછી આવ્યાં મારાં લગ્ન. બાએ કહ્યું: 'હવે તું બી. એ. તો થઈ ગઇ. હવે લગ્ન કરવાને તને શો વાંધો છે?' કોણ જાણે કેમ, લગ્નને માટે મારું મન ઉત્સુક નહોતું બન્યું. તોય મેં કહી દીધું: "ના, મારે કશો વાંધો નથી." ને મારી નજર હરીશ, પરિહાસ, મહેન્દ્ર, સતીશ—એ બધાં પર ફરી વળી, પાછી આવી. એ બધાં સાથે બહુ બહુ તો સીનેમા જોઇ શકાય, સહેલગાહે જઇ શકાય, બીનજવાબદાર ચર્ચાઓ કરી શકાય—જીવનની પ્રત્યેક ક્ષણના સહચારની અપેક્ષા ન રાખી શકાય, આખાંય વ્યક્તિત્વને એમની સામે ન ધરી શકાય. એ સંબંધ તો શરદ્‌ની વાદળી અને સન્ધ્યાની આશુવિલીયમાન વર્ણચ્છટાના જેવો. શરદ્‌ની વાદળીને વર્ણચ્છટાના પર મોહી જઇને સ્થિર થવાનું ફાવે નહિ; વર્ણચ્છટા પણ એ વાદળીને કારણે અદશ્ય થઇ જવામાં વિલમ્બ કરે નહીં. એ સુયોગ (?) પણ આકસ્મિક ને અલ્પજીવી, ને એમાં જ એની મજા.

આજ સુધી આમથી તેમ સ્વચ્છન્દે રખડવાનું જ ગમ્યું હતું. કુંણી ઊર્મિઓ, કવિતાઓ—એ બધું ગમતું હતું. ઘડીક એમ પણ થતું કે એ બધું ચાહવામાં માણવામાં અને બને તો સર્જવામાં જ જીવનની સાર્થકતા જોવાનું શું નહીં બને? પણ મારી વ્યાવહારિકતા ખંધું હસીને બોલી ઊઠતી: હવામાં બાચકાં ભરવાથી હાથમાં શું આવશે? એ તો બધી ભ્રમણા છે, ભ્રમણા! લગ્નના સંસ્કારદ્વારા સર્વસ્વીકૃત શિષ્ટ સામાન્ય દામ્પત્યજીવનને ધોરી રસ્તે થઇને સારથિની જરૂરિયાત સ્વીકારી, એની સાથે રહી જીવનનો રથ હંકારી જાઉં એ જ ઠીક એમ લાગ્યું. એથી મારા સ્રીત્વને ઉચિત

ગૌરવ પ્રાપ્ત થશે, માતા બનીશ ત્યારે સન્તાનના આદરનું ભાજન થઇશ… આવા ખ્યાલે લગ્નને મેં આવકાર્યું.

બાએ ફોટો બતાવીને કહ્યું–' આ સુહાસ. ત્રણસો રૂપિયા કમાય છે, બી. કૉમ. છે; શરીર સુડોળ, બાંધો સારો, સ્વભાવે શાન્ત ને સાલસ. તારી જો ઇચ્છા હોય તો હા પાડી દઇએ. એમના તરફથી જ માગું આવ્યું છે." હોઠ પર તો હા આવી ચઢી. ચહેરો નમણો હતો. સમાજમાં સાથે ફરીએ તો સમવયસ્કા સખીને ઇર્ષ્યા થાય એવો એ ચહેરો હતો. મારાં ઘરમાં જે સુખ-સગવડથી ટેવાઈ ગઇ છું તે બધું જ ત્યાં મળી શકશે. બપોરને વખતે કોલેજનું જીવન યાદ આવે ત્યારે રેડિયો સાંભળીશ, ટેલિફોનથી શુચિ, લતા એ બધાં સાથે વાતો કરીશ……આ બધું વિચારી જોયું ને હોઠ પર તો હા આવી ય ખરી, પણ ઠગારું હૃદય કેમ કાંઇ જ કહેતું નથી? એને આનંદનો એક રોમાંચ પણ કેમ થતો નથી? એ કેમ સાવ ઉદાસીન છે? એના તરફ નજર કરીને જોયું. એનાં સ્પન્દનમાં પેલા 'મહેશ'ની કવિતાની પંક્તિઓનો ગુંજારવ સાંભળ્યો :

અયિ જ્યોત્સ્ના, જોને,
બિડાયેલાં મારાં ઉરશતદલે સૌરભ રડે;
વીણાપાણિની હે !
રુંધાઇને કણ્ઠે મધુગીત ઢળે મૌનશયને !

ને મેં કલ્પેલો મહેશનો પેલો નમણો ચહેરો યાદ આવ્યો : કોઇ નમણો લાજુક જુવાન–આંખમાં સ્નિગ્ધ કારુણ્ય, હોઠ પર આછું સ્મિત, કણ્ઠમાં મધુર સૂર! પણ એ કલ્પનાને આવરી દેતો શ્રીકાન્તનો ચહેરો ય સાથે દેખાયો……ફરી મહેશની પેલી પંક્તિ સંભળાઈ, પણ પ્રયત્નપૂર્વક એ બધું ભૂલી ગઇ. કોલેજમાં થયેલી એક વક્તૃત્વસભા યાદ આવી: જીવનને ખાતર કવિતા કે કવિતાને ખાતર જીવન? મેં કહ્યું: ' જીવન પહેલું, કવિતા પછી. શ્રીકાન્તે કહ્યું: "જીવન વગર કવિતા નહીં એ સાચું, પણ જીવનની સાર્થકતા એ કવિતામય બની જાય એમાં…" પણ ત્યારે એ કેમ યાદ આવ્યું? હું એ અણગમતી સ્મૃતિને હડસેલીને આવેશથી બોલી ઊઠી: "જીવનને માટે કવિતા. મારે જોઇએ છે જીવન. કવિતાની પાછળ હું નહીં દોડું, નહીં દોડું."

શરણાઇ બજી ઊઠી. સપ્તપદીના મન્ત્રો ઉચ્ચારાઈ ગયા. પેલા ફોટામાંના ચહેરાને મેં મારાં ઉદાસીન હૃદયને સોંપીને કહ્યું: ' આની ઉચિત

પ્રતિજ્ઞા કર.'

આજે બહાર સાઇનબોર્ડ છે : 'સુહાસ એમ. મુનશી.' એ નામના અક્ષરો સાથે મારા નામના અક્ષરો ય ગૂંચવાઇ ગયા છે. હું એનો સાથે વાંચી શકું છું: 'શ્રીમતી ઉર્વશી મુનશી.' કોલબેલ દાબો પછી પાંચેક મિનિટ રહીને બારણું ઊઘાડીને હાથમાં મંગળસૂત્રને રમાડતી જે સૌભાગ્ય-વતી સ્ત્રી તમને કહે કે "શું કામ હતું? એ તો બહાર ગયા છે. મોડા આવશે..." તે છે શ્રીમતી ઉર્વશી મુનશી!

લગ્નને દિવસે અભિનન્દનના ઘણા પત્રો આવ્યા હતા. બધી જ સખીઓ એકે અવાજે કહેતી હતીઃ 'ઉરુ, તું તો ફાવી ગઇ.' મારું મન એ વાંચીને મલકાઇ ઊઠતું. ને હૃદય? આનન્દના કોલાહલનું એ કેવળ સાક્ષી બની રહ્યું હતું. એણે એમાં સૂર નહીં પૂરાવ્યો. એ તો સાવ ઉદાસીન જ રહ્યું. આજે એ જાગ્યું છે. જાગીને મને મુશ્કેલીમાં મૂકી દીધી છે. જીવનમાં આવું કેમ બનતું હશે? હૃદયને જો માનીને ચાલવા જઇએ તો વ્યવસ્થા સ્થાપવાને રચેલા નિયમો સાથે અથડાવું પડે છે. નિયમોને વશવર્તીને ચાલીએ છીએ તો હૃદય જાણે ભારરૂપ થઇ પડે છે. આ વિચ્છેદનો શાપ શા માટે? આજે ફરી ફરી પ્રશ્ન થાય છેઃ શા માટે?

એ અભિનન્દનના પત્રોમાં 'મહેશ'નો ય પત્ર હતો. કવિતાની બે પંક્તિઓ. કવિતા 'મહેશ'ની એમ તો મેં માન્યું, પણ અક્ષરોને હું ઓળખી શકી. એ અક્ષરો તો શ્રીકાન્તના હતા. તો શું શ્રીકાન્ત એ જ મહેશ? મન ધ્રૂજીને બોલી ઊઠયુંઃ ના, ના, ના! ફરી કવિતાની એ પંક્તિઓ તરફ નજર ફેરવી. શ્રીકાન્તના અક્ષરોને બાદ કરીને મહેશની કવિતાને વાંચવા મથી. પણ શ્રીકાન્તના અક્ષરો આંખ સામે જાણે એનો પેલો વિરૂપ ચહેરો આંકી ગયા. શ્રીકાન્તના મુખમાં એ પંક્તિઓ કેવી લાગે એની કલ્પના કરીને મન ચીઢાઇ ગયું. મેં તરત જ એના પત્રના ટૂકડે ટૂકડા કરી નાંખ્યા. તો ય પગ પાસે પડેલા એ ટૂકડાઓમાંના શ્રીકાન્તના અક્ષરો એ બે પંક્તિઓ ફરીથી જાણે બોલી ઊઠયાઃ

> તું આવીને ઉરઘટ ભરી ચાલી ગૈ દૂર દૂરે,
> આ નેત્રોનો પનઘટ સૂનો એ સ્મરીને ઝૂરે છે!

એ પંક્તિઓ જે અર્થને વ્યક્ત કરતી હતી તે અર્થને મેં પ્રયત્નપૂર્વક દૂર દૂર હડસેલી દીધો. મેં શ્રીકાન્ત પાસેથી શું લઇને મારો હૈયાનો ઘડો ભર્યો છે? ને એની પેલી ફિક્કી પીળી આંખો એનું સ્મરણ કરીને શામાટે ઝૂરે? એ નર્યું જુઠ્ઠાણું છે. જુઠ્ઠાણું! અભદ્ર અશિષ્ટ ઉદ્ગાર છે. કવિતાનો વેશ

સજાવીને એણે એની અમંગળ આસક્તિને મારા તરફ શામાટે મોકલી હશે? આટલી બધી ધૃષ્ટતા? છિ છિ!

લગ્નજીવનનું એક વર્ષ વીતી ગયું ને પુલિને આવીને મારો ખોળો ખૂંદવા માંડયો. પણ હૃદયનો ભાર કેમ વધતો જ જાય છે? સુહાસના એ ચહેરાપરનું સૌન્દર્ય એનાં વ્યક્તિત્વના નેપથ્યમાં કેમ દેખાતું નથી? ત્યાં તો જાણે ભુખાળવી વાસના બેઠેલી દેખાય છે. હૃદય તો કશુંક અસામાન્ય, અપૂર્વ, પરમસુન્દર એવું ઝંખે છે. એ અહીં નથી મળતું. બહાર જે સુન્દર બનીને બેઠું છે તેને ભેદીને અંદર દૃષ્ટિ કરું છું તો ત્યાં નથી દેખાતી કોઇ ઉદાત્ત ભાવના, નમણી લાગણી કે આત્માને પ્રફુલ્લ કરી દે એવી કવિતા! ત્યાં તો નરી સામાન્યતા છે: લોલુપ બનેલી વિષયવાસના જાણે મારો કોળિયો કરી જવાને તગાપ માડીને બેઠી છે. ને તોય બહારનો પેલો ચહેરો આ કશાંથી ય સ્હેજ સરખોય વિરૂપ થતો નથી! આ વિસંગતિ વધારે અસહ્ય છે; કારણકે એથી આત્માને ક્લેશ થાય છે.

ગાલ પર ચોઢાતાં ચુમ્બનમાં એક પ્રકારના દઝાડતા અગ્નિને અનુભવું છું. ગળાંની આજુબાજુ વીંટાતા હાથો જાણે લોલુપ વાસનાની જિહ્વા જેવા દેખાય છે...ને હું કમ્પી ઊઠું છું. શ્રીકાન્તનાં અન્તરંગમાં રહેલાં સમૃદ્ધ સૌન્દર્યને યાદ કરું છું. એ રીતે મનને સ્હેજ સ્વસ્થ કરું છું, પણ જેની ગને અત્યન્ત સૂગ છે, જે મારે મન જુગુપ્સાજનક છે તે એમને મન લિજ્જતદાર ભોજ્ય બની ગયું છે. આ વિચ્છેદ એટલો તો ઊંડો છે કે એને સાંધવાનું કદી બને એમ નથી. પાકેલી કેરીને નાનું બાળક ચૂસે એ રીતે એ મારાં સૌન્દર્યને ચૂસીને લિજ્જત માણે છે. મારી ભાવના, લાગણી, ઊર્મિ—એ બધાં સાવ અતૃપ્ત રહ્યાં છે. પેલી વાસનાનું દાસત્વ એ સૌ કરી શકતા નથી. આથી હું ખૂબ મૂંઝાઉં છું, પણ હવે શું કરું? મેં મારે હાથે જ મારાં વ્યક્તિત્વને સમાજની સાક્ષી ને સમ્મતિ સાથે એમને સોંપી દીધું છે. પણ આજે જોઉં છું તો એમ લાગે છે કે તે દિવસે મેં મારું સાચું સ્વરૂપ જાણે જોયું જ નહોતું. આજે આભાસી છાયાને દૂર કરીને સત્ય પ્રકાશ્યું છે. પણ એમણે તો મારી આભાસી છાયાને જ પત્ની તરીકે સ્વીકારી છે. એમની આગળ આજનું સાચું સ્વરૂપ પ્રકટ કરું તો એ એને ઓળખી શકવાના જ નથી. આ રીતે મારી વ્યક્તિતાનો આભાસી વેશ એમને મન સાચો બની ગયો હોવાથી સમાજમાં રહીને એને ફગાવી દેવાનું મારાથી ય શી રીતે બને? આ વિચ્છેદ ખરે જ અસહ્ય બની ઊઠયો છે. જીવનનો સ્રોત જાણે

બધી સીમાઓને ઉલ્લંઘીને મુક્તપણે વહી જવા ઇચ્છે છે. પેલી પરિણીતા ઉર્વશીને ખસેડીને આ ઉર્વશી આગળ આવી છે—સૂર્યના પ્રકાશમાં ધુમ્મસ ઓગળી જાય તેમ પેલી આભાસી ઉર્વશી આ સાચી ઉર્વશી પ્રગટતાં જ અદૃશ્ય થઇ ગઇ છે. ઘડીક મનમાં એમ પણ થાય છે કે ઊંડે ઉતરીને જોવાની ટેવ જ ન હોત તો કશાય અન્તરાય વિના સામાન્યતાને ધોરી રસ્તે થઈને મૃત્યુને સિંહદ્વારે પહોંચી જવાયું હોત. પછી પાછળ સ્મૃતિની નાનીશી રેખા ય ન રહી હોત. પણ એ યદિતાની વાતને આગળ લંબાવવાનો કશો અર્થ નથી.

દિવસે દિવસે હૃદય શ્રીકાન્તનાં અન્તસ્થ સૌન્દર્યને શોધવાને પામવાને તલસી રહ્યું છે. એની સૌ સાથે મળીને કરેલી ઉપેક્ષા ને ઉપહાસ તો આજે મારાં અન્તસ્થ સૌન્દર્યને કલંકિત જ કરી ગયાં છે. મારી ઊર્મિ કવિતા બનવા એની તરફ દોડી રહે છે, ભાવના રહસ્યઘન બનવાને એની તરફ જ ચાલી નીકળી છે; સ્વપ્નો સિદ્ધિની કેડી પામવાને એ તરફ જ વળી ગયાં છે. આ સાચી ઝંખનાએ જીવનમાં પહેલી જ વાર પ્રેમની સાચી અનુભૂતિને જાણે જાગ્રત કરી છે. આજે એમ થાય છે કે શું શ્રીકાન્તનેય કદી આવી ઝંખના નહીં થઇ હોય! એ ઝંખનાને એણે શી રીતે રૂંધી હશે? ને મને પેલી પંક્તિઓ યાદ આવે છે:

ગયિ જ્યોત્સ્ના, જોને,
 બિડાયેલાં મારાં ઉરશતદલે સૌરભ રહે;
વીણાપાણિની હે,
 રુંધાઇને કણ્ઠે મધુગીત ઢળે મૌનશયને!

હૃદય લવી ઊઠે છે: "શ્રીકાન્ત, જ્યોત્સ્ના હવે પ્રસન્ન બનીને હસી ઊઠશે: તારું ઉરશતદલ ખીલી ઊઠશે; અકળાયેલી સુરભિ દિશાએ દિશાએ એની સમૃદ્ધિનો મહિમા સ્થાપિત કરી દેશે. તારાં મૌનને શયને પોઢી ગયેલાં મધુગીતો મારા સૂરની આંગળી ઝાલીને સ્વચ્છન્દે બહાર વિહરશે, હવાને આનન્દથી કમ્પાવી દેશે." એમ થાય છે કે જાણે ફરી ફરી આ બોલ્યા જ કરું, બોલ્યા જ કરું. હૃદયને એથી ખૂબ જ સન્તોષ થાય છે.

મન વિચારના વમળમાં ઘેરાઇને ઘૂમરી ખાય છે. સાચું મિલન શુભ, સુન્દર અને સત્યના પર જ પ્રતિષ્ઠિત થઇને રહે છે. અશુભ, અસુન્દર અને અસત્યની હાંસી ઉડાવવાની જરૂર નથી. આત્યન્તિક દૃષ્ટિએ જોતાં કશું જ અશુભ, અસુન્દર કે અસત્ય નથી જ નથી. આપણી દૃષ્ટિની મર્યાદા જ એને એવાં ખોટાં રૂપમાં રજૂ કરે છે. આ દીક્ષા દેનાર શ્રીકાન્ત આ...

ક્યાં છે? કૃતજ્ઞતાનો એક સાચો ઉદ્ગાર પણ શું એની આગળ પ્રગટ કરવાનું નહીં બની શકે? એની વિરૂપતાનું આવરણ હવે મારી દૃષ્ટિને ખૂંચતું નથી. આજે તો મારાં સમસ્ત સ્વત્વને એનામાં વસેલાં પરમસુન્દરને ચરણે અર્ઘ્યરૂપે ધરી દઇને કૃતાર્થતાનો રોમાંચ અનુભવવા ઇચ્છું છું. ભગવાને વિરૂપતાનો છદ્મવેશ સજીને જાણે ત્યાં પોતાનો આવિષ્કાર કર્યો છે. અહીં એમનામાં જે વિરૂપ છે તેને ય સુન્દર બનાવી દેવાની શક્તિ શ્રીકાન્તનાં અન્તરસ્થ સૌન્દર્યમાં રહી છે. એ સૌન્દર્યની સમૃદ્ધિ હવે મારે મન ભ્રાન્તિ માત્ર નથી. મારાં જીવનને સૌન્દર્યથી રસી દેવાને હું ઉત્સુક બની બેઠી છું. પણ આજે એ શ્રીકાન્ત ક્યાં છે? અજ્ઞાતના અંધારા અંચળામાં એ છુપાઇ ગયો છે. એનામાં વસતાં પરમસુન્દરની હાંસીને એ શી રીતે જીરવી શકે?

મારી દૃષ્ટિ પરબિડિયાં તરફ વળે છે. શુક્લપક્ષની દશમીની આછી જ્યોત્સ્ના એના પર પથરાઇ છે. શ્રીકાન્તને લખેલો એ પત્ર D. L. O.માં થઇને અહીં પાછો આવ્યો છે. શ્રીકાન્ત જાણે દૂર દૂર સરી ગયો છે. એ સરી ગયો છે એમ શા માટે કહું? અમારી ઉપેક્ષા અને હાંસીએ જ એને દૂર દૂર હાંકી કાઢયો છે. હૃદય યાચના કરે છે: એણે અનુભવી એનાથી ચારગણી યાતના સહેવાનું સૌભાગ્ય મને આપ, હે ભગવાન! પ્રાયશ્ચિત્તની તક પણ ન આપે એવો તો તું નિષ્ઠુર નથી ને?

મહેશની કવિતાઓ યાદ આવે છે. એની એક પછી એક પંક્તિ કલ્પનાના નવા પ્રદેશનું સોપાન બની રહે છે. હું આગળ ને આગળ વધ્યે જ જાઉં છું. અહીં ગુલાબી હાસ્ય છે, ત્યાં અશ્રુધૌત શુચિતા છે. એ બધાને આવરી દેતી એક મહાવિષાદની ઘેરી છાયા દેખાય છે. પણ એથી ગ્લાનિ થતી નથી. મનને આજે આ અનોખાં વિશ્વમાં હરણફાળે કૂદવાનું ગમે છે, મોરની જેમ નાચવાનું ગમે છે, કોકિલની જેમ ટહૂકવાનું ગમે છે.........

'ઉરુ, ઉરુ...' દૂર દૂરથી શબ્દો આવીને અથડાય છે. મનમાં થાય છે, હં, આ તો પેલી આભાસી ઉર્વશીને કોઇક શોધે છે. અરે, એ તો હવે નથી, નથી. ફરી સંભળાય છેઃ 'ઉરુ, ઉરુ.' પણ એ શબ્દો ધ્યાનમાંથી તરત જ સરી પડે છે. આંખમાં આનન્દનાં આંસુ છે. સામેના આયનામાં એને ચમકી ઊઠતાં જોઉં છું. એમાંનું એક આંસુ પરબિડિયાં પર પડે છે. હું મનમાં બોલું છુંઃ 'શ્રીકાન્ત, મારામાં વસતું સુન્દર તારે ચરણે આ આંસુરૂપે વહી આવ્યું છે. એને સમૃદ્ધ કરી દે–'ને ખભા પર સુહાસના હાથનો સ્પર્શ થાય છે. એ સ્પર્શને પણ ભાષા છે. એ ભાષા જાણે સંવાદી સંગીતમાં

એકાએક આવી ચઢેલા બસૂરા સૂરના જેવી કર્ણકટુ અપ્રિય લાગે છે. એની બે આંખો મારી સામે મંડાય છે; એમાં કરાલ તૃષા છે. જાણે વૈશાખનો નિષ્ઠુર સૂર્ય નાનકડાં નિર્ઝરને શોષી લેવા ઉકળી રહ્યો છે!

'ઉરુ, આંખમાં આંસુ શાનાં? મારે આવતાં મોડું થયું એથી દુઃખ થયું?' એમ કહીને સુહાસ મારાં નીચાં નમી પડેલાં મુખને એના હાથથી ઊંચું કરે છે; ગાલ પર એક ચુમ્બન કરે છે; વાળની લટમાં એનો હાથ ફરે છે......ને મારી નજર પેલાં પરબિડિયાં તરફ વળે છે. એ મારે મન શ્રીકાન્તનું પ્રતિનિધિ છે. એ શા માટે આ બધાંનું સાક્ષી બને? હું એને સાડીના પાલવમાં સંતાડી દઉં છું.

સુહાસ પૂછે છે: "ઉરુ, શું થયું છે તને? કેમ કશું બોલતી નથી?" હું મારામાં અદૃશ્ય થઇ ગયેલી પેલી આભાસી ઉર્વશીને કહું છું: "ધૂર્ત, સંતાઇ કેમ ગઇ? બહાર આવ, જવાબ આપ." પણ એનો ક્યાંય પત્તો નથી. ફરી પેલા શબ્દો મારા તરફ એ આભાસી ઉર્વશીને શોધતા ધસી આવે છે: ઉરુ, ઉરુ.

મારા હૃદયમાં જાણે એના પ્રતિધ્વનિ રૂપે સાંભળું છું: નથી, નથી!

અધૂરી વાત

અચિન્ત્યું – કંઈ વાતમાં – વદન મ્લાન તારું લહ્યું;
અધૂરી રહી વાત એ, હૃદય મ્લાન મારું રહ્યું.

ભૃગુરાય અંજારિયા

પોલાંડનો રાષ્ટ્રકવિ

લેખક : અશોક હર્ષ

ઇ. ૧૯૦૪ ની સાલ હતી. આજની માફક જ ત્યારે પણ પોલાંડ પરાધીન હતું. કોપરનિકસ તથા માદામ ક્યૂરી જેવાં વિજ્ઞાનશાસ્ત્રીઓ અને શોપિન તથા પેડ્રેવસ્કી જેવા સંગીતશાસ્ત્રીઓની એ પુણ્યભોમ આજે તો ચોથી વાર પરાધીન બની છે પરંતુ એની પરાધીનતામાં ક્યારેય એ દેશ હતપ્રાણ નથી બન્યો.

પરાભૂત બન્યા છતાં તેનું રાજકીય કે સામાજિક પતન થવા નથી પામ્યું તેનું શ્રેય તેના કવિવર્ગને ઘટે છે. એ કવિવર્ગમાં પણ આ પવિત્ર ત્રિમૂર્તિ (Holy Trinity)એ પોલિશ પ્રજાના હૃદયમાં કાયમનું સ્થાન મેળવ્યું છે. 'પાન ટાડયુસ'નો પ્રણેતા ઍડમ મિત્સકિયેવિચ, 'આન્હેલી'નો પ્રણેતા સ્લોટ્વાટ્ તથા 'અજ્ઞાત 'કવિ' તરીકે પંકાયેલો ક્રાષિન્સ્કી—પોલાંડ પોતાની એ તારકત્રિપુટી પર વાજબી જ ગૌરવ અનુભવી રહ્યું છે અને એમની જ પ્રેરણાએ વાતાવરણમાં વહેતી મૂકેલી સરફરોની તમન્નાને લઇને પોલિશ માતા પારણામાંથી જ પોતાના બાળકને સ્વતંત્રતાનો આદેશ આપતી રહી છે.

આ ત્રિપુટીમાં યે ઍડમ મિત્સકિયેવિચ પ્રથમ સ્થાનનો અધિકારી રહ્યો છે. પોલિશ સાહિત્યને એણે આપેલી સર્વોત્તમ કૃતિઓને લઇને ત્યાંના સાહિત્યમાં તેનું સ્થાન અજોડ રહ્યું છે. અંગ્રેજ પ્રજા જે ગૌરવથી શેક્સ-પીઅરને ભજે છે, જર્મન પ્રજા જે ભક્તિભાવથી ગ્યોએટેને પૂજે છે એવાં જ ગૌરવ ને ભક્તિભાવ પોલિશ પ્રજાનાં દિલમાં મિત્સકિયેવિચ માટે રહેલાં છે.

પોતાના જીવનને અને જીવનના અમૃત સમી સર્જનશક્તિને પોતાના રાષ્ટ્રના ચરણે ધરી દેનાર એ શાયરનું બાવલું પોલાંડના જૂના પાટનગર ક્રેકાવમાં ઊભું કરવામાં આવેલું. પોલિશ પ્રજાનું એ રાષ્ટ્રીય પૂજાસ્થાન બન્યું હતું. પરંતુ યુરોપના યુદ્ધનું પ્રથમ બલિ બનનાર પોલાંડનું એ રાષ્ટ્રીય સૌભાગ્ય પણ જર્મનોએ ખંડિત બનાવી દીધું છે–યુદ્ધના ઉન્માદને વશ બનીને ક્રેકાવના માર્કેટ સ્કવેરમાં આવેલું મિત્સકિયેવિચનું બાવલું એમણે તોડી પાડયું છે. ચગદાતી પ્રજાની સંસ્કૃતિનો નાશ કરવાનું આ નઠોરમાં નઠોર પગલું છે. જીવંત પ્રજાના નાશથી ન અટકતાં મૃત મહાનુભાવોની સ્મૃતિનો પણ નાશ કરવા પ્રેરનાર આવેશ બદલ કયા શબ્દો વાપરવા ? મિત્સકિયેવિચનાં પુસ્તકો પણ વેચવાનો પોલાંડમાં આજે પ્રતિબંધ છે.

આ પ્રસંગે ઇ. ૧૯૦૪ની એ બાવલાની અનાવરણક્રિયાનો એક પ્રસંગ યાદ આવે છે. પોલાંડના એ ભાગ પર ત્યારે રશિયાના ઝારનું શાસન ચાલતું હોઇને તેણે એવો હુકમ બહાર પાડયો હતો કે કોઇએ મિત્સકિયેવિચના બાવલાના અનાવરણ પ્રસંગે ભાષણો ન કરવાં, દેખાવો ન કરવા કે એણે રચેલી કવિતાની એકે લીટી સુદ્ધાં ન બોલવી. આ હુકમનું પાલન કરાવવા માટે ઝારનું હથીઆરબંધ સૈન્ય સંગીનો તાકી ઊભું રહેલું. બહુ મુશ્કેલીએ ઝારે આ ક્રિયા માટેની રજા આપી હતી અને બંદૂકના નીશાન તળે જ લાખોની મેદની એકઠી થઇ હતી.

આખરે નિઃસ્તબ્ધ ટોળામાં કંઇક પ્રાણસંચાર થતો લાગ્યો. 'કોવાદી'નો લેખક વ્યાસપીઠ પર ખડો થયો. એ સાથે જ સૈન્યની બંદૂકો ખડી ગઇ. લોકો ઊંચા શ્વાસે આ દશ્ય જોઇ રહ્યા. લેખક એક અક્ષર સુદ્ધાં બોલ્યો નહિ-પોતાને બદલે પોતાના હાથમાંની વીણાને એણે બોલાવી. હૈયાની વાણી વીણાના તાર પર રમતી થઈ. કોઇએ કશો શબ્દોચ્ચાર ન કર્યો. સૌ એના રેલાતા સૂરમાં મંત્રમુગ્ધ બની ગયાં ઝારની બંદૂકો પણ મૂગી રહી.

પોલિશ હૃદયને ખણી ખણીને વીણાના તાર જાણે એને વાચા આપી રહ્યા. એક સ્ત્રીનું ડુસકું સંભળાયું, કેટલીક આંખોએ સંયમ ખોયો અને પછી તો હૈયાની વેદના આંખો વાટે ઝમી ઝમીને બહાર નીકળતી ગઇ. વિદગ્ધ મૌન અને સામુદાયિક અશ્રુપાત વચ્ચે પોલાંડના એ પ્રાણગાયકનું બાવલું આ રીતે આજથી ચાળીશ વર્ષ પર ખુલ્લું મૂકાએલું.

પરાધીન દશામાં પોતાના રાષ્ટ્રની હિંમત ટકાવી રાખવામાં સૌથી જબરો હિસ્સો આપનાર એ કવિ અને ચિંતકની પોલાંડના એકે એક નગરમાં પ્રતિમા રહેલી, એકે એક શાળામાં એનું ચિત્ર રહેલું, એકે એક હૃદયમાં તેનું સ્થાન રહેલું. ઈ. સ. ૧૭૯૮ માં જન્મેલો મિત્સકિયેવિચ વિલ્નાની વિદ્યાપીઠમાં અભ્યાસ કરતી વખતે જ રાષ્ટ્રપ્રેમથી રંગાએલો અને કવિતાની બે નાની પુસ્તિકાઓ બહાર પાડેલી. એની પ્રવૃત્તિઓ વિશે રશિયન સરકારને શંકા જતાં ઇ. ૧૮૨૩ માં ગીરફતાર કરીને રશિયામાં જ રહેવાનો તેને હુકમ કરવામાં આવ્યો હતો. ત્યાં રશિયન મહાકવિ પુશ્કિનના પરિચયમાં આવ્યા પછી તેણે ઇ. ૧૮૨૮ માં 'કોનરાડ વાલેનરોડ'ની રચના કરી. બાયરનની ખડતલ શૈલીએ લખાએલી એ રંગદર્શી કૃતિમાં એણે એવો અનુરોધ કર્યો છે કે, 'રીબાતી પ્રજાના અગ્રણીઓએ કશોય વિકલ્પ રાખ્યા વિના દેશને માટે જ જીવન સમર્પી દેવું જોઇએ, પછી ભલે એમને પોતાના સિદ્ધાંત સુદ્ધાંનો ભોગ આપવો પડે.'

રાષ્ટ્ર કાજે જીવનસમર્પણનો તેનો આ ઉદ્‌બોધ ખરું જોતાં બીજું કશું નહિ પણ કાર્યમાં પરિણત થવા માગતી તેના પોતાના હૃદયની અતૃપ્ત ઝંખના જ હતી. એ તૃપ્ત કરવા પાંચ વરસે તે રશિયા છોડી ચાલી નીકળ્યો અને ઇટલી થઇને રખડતો જર્મની પહોંચ્યો. જૈફ બની ચૂકેલા જર્મનીના મહાકવિ ગ્યોએટેની તેણે ત્યાં વાઇમાર મુકામે મુલાકાત લીધી અને એ રખડપાટ દરમિયાન જ પોલાંડનું લોકજીવન આલેખતું તેનું પ્રખ્યાત નાટક ‘ પિતૃતર્પણ ’ (Dziady=Fore-fathers) Eve લખી કાઢયું. એના પંડ પર અને એના રાષ્ટ્ર પર આવી પડેલી આપત્તિને લઇને તેના ચિત્તમાં ઘડાયે ગએલી ફિલસૂફીનું પ્રથમ દર્શન આ આકૃતિમાં મળે છે. તેની વ્યથા એમાં ધ્વનીભૂત બને છે કેઃ ‘ હું અને મારો દેશ એક જ છીએ. હું એક નહિ પણ અનેકનું પ્રતીક છું, અનેકને હું ચાહું છું અને અનેક અર્થે યાતના સહું છું. ઘવાએલા પિતા પર નજર નાખતા પુત્રની પેઠે હું મારી દુખિયારી ભૂમિ પર નજર નાખું છું અને સંતાનના દુઃખે પ્રજળી ઊઠતા માતૃહૃદયની માફક મારી પ્રજાનું દુઃખ જોઇને મારૂં હૃદય પ્રજળી ઊઠે છે. ’

ઇ. ૧૮૩૦ ના જુલાઇની ફ્રેન્ચ રાજક્રાન્તિએ પોલાંડના રાષ્ટ્રપ્રાણને ઉત્તેજના આપી. નેપોલિયનની વિજયયાત્રામાં શામિલ પોલ લોકોને પોતાને આંગણે પણ એવી ક્રાન્તિ જન્માવવાની તાલાવેલી લાગી. બધાં બળો એકત્ર થયાં, ને પરિણામે નવેમ્બરની ૨૯મીએ ગ્રાન્ડ ડયૂક કૉન્સ્ટન્ટાઇનને વૉરસૉ છોડવું પડયું. વૉરસૉની શેરીએ મિત્સકિયવિચના ‘યુવાનોને ઉદ્દ્બોધન’ નામક ગીતમાંની આ પંક્તિનાં જાહેરનામાં ચોડાયાં કે, ‘ સ્વાધીનતાની ઉષા ! મુક્તિનો સૂર્ય તારી પાછળ છે. ’

પરંતુ એ ઉષા ઊગતાં જ આથમી ગઇ. ઝાર નિકોલસે કપરે હાથે એ ઉત્થાનપ્રવૃત્તિને કચડી નાખી. પોલિશ મિલકતો જપ્ત થઇ અને અનેક જુવાનોને વિજન સાઇબીરિયાનો વાસ વેઠવો પડયો. એ દમનમાંથી છટકેલાઓએ ફ્રાન્સ ભણી હિજરત કરી. ક્રાન્તિજંગમાં ઝુકાવવા તૈયાર થએલા મિત્સકિયેવિચને પણ પાછા વળવું પડયું અને તે પારીસ આવી પહોંચી એક સ્લાવ રમણી સાથે લગ્નગ્રંથિથી જોડાયો.

સ્લોવાટ્‌કીએ જેમને ‘ ગિરિશૃંગ પર ઊભેલા માનવી ’ તરીકે ઓળખાવ્યા છે એમનામાંનો એ એક હવે મિત્સકિયેવિચ બની રહ્યો. ફરી ફરી માબોમનું મોં જોવાનું સદ્‌ભાગ્ય એને પ્રાપ્ત ન થયું. અધૂરામાં પૂરૂં એની પત્ની સેલીનાને

ગાંડપણની બીમારી લાગુ થતાં તેની હાલાકીમાં એટલો વધુ ઉમેરો થયો. જીવનના આ નાસીપાસ ગાળાએ જ તેની પ્રતિભાને અપૂર્વ પ્રચેતના આપી અને તેના હાથે 'પાન ટાડ્યુસ' નામક અમર મહાકાવ્યનું સર્જન થયું. ઇ. ૧૮૩૪ માં પ્રસિદ્ધ થએલા અને પોલાંડના પોષણરૂપ બનેલા એ મહાકાવ્યે જ પોલિશ પ્રજાને જીવતી રાખી છે તેમ કહી શકાય. પોલાંડનો ઇતિહાસ સમજવા માટે જેમ તેનું 'કોનરોડ' અદ્વિતીય મનાય છે તેમ ૧૯ મી સદીના પોલાંડને અને તેના રાષ્ટ્રપ્રેમને સમજવાને માટે તેનું આ મહાકાવ્ય અદ્વિતીય મનાય છે.

પારીસની જુદી જુદી યુનિવર્સિટીઓમાં સ્લાવ સાહિત્યનું અધ્યાપન કરાવી રહેલા મિત્સકિયેવિચને ઇ. ૧૮૪૮ની સાલે ફરી પાછો એક યાદગાર પ્રસંગ પૂરો પાડયો. ઇટલી પર સવાર થએલા ઑસ્ટ્રિયા સામે એ સાલમાં ઇટલીએ યુદ્ધ જાહેર કર્યું. પોલાંડનો પણ ત્રીજો ભાગ એ ઑસ્ટ્રિયાને જ કબજે રહેલો હોઇને એ યુદ્ધમાં પોલાંડના ભાવિને ફેરવવાની શકયતા જણાવા માંડી. 'જગતની પરાધીન પ્રજાઓની ભેગી મુક્તિમાં જ પોલાંડની સ્વાધીનતાનો પ્રશ્ન સમાઇ જાય છે' એવી ભાવના વડે પ્રેરાઇને ઇટલીમાં પોલિશ સ્વયંસેવક દળ ઊભું કરીને તેને લશ્કરી મદદ આપવાનો પ્રયાસ કરી

પણ તે નિષ્ફળ નીવડયો. તેને ગમ ખાઇને બેસી રહેવું પડયું. ઇ.

...ં 'લોકવાણી' (Le Tribute des perples) નામનું

...ર એણે શરૂ કર્યું પરંતુ નાણાંની અગવડે એક વર્ષ ચાલીને તે

... ત્રીજા ઉપર લખેલું લાટિન ...ગીત એ મિત્સકિયેવિચની

...બાદ ઇ. ૧૮૫૫માં રશિયા સામે ટર્કીએ આદરેલા ક્રીમિયન

...નોપલ ગયો જ્યાં કૉલેરાથી પટકાઇ એ અવસાન પામ્યો.

...માં બીનહરીફ રહેલા આ મુહાજિર શાયરનું મૃત્યુ ખરે

...શ પણ ઓછી તારીફનું અધિકારી નથી.

...ન્સ લઇ જવામાં આવેલું, જ્યાંથી ઇ. ૧૮૯૦ માં તેના

...પોલાંડ લઇ જવામાં આવેલા અને ૧૯ મી સદીની

...મહત્ત્વાકાંક્ષારૂપ એ અવશેષોને ક્રેકાવના કૅથીડ્રલમાં

...વેલા.

...કી, ક્રાષિન્સ્કી અને મિત્સકિયેવિચ ત્રણે પોલાંડના મહાકવિઓ

...ાંયે મિત્સકિયેવિચનું વ્યક્તિત્વ તો ખુદ પોલાંડ કરતાં યે વિશાળ છે.

વ્યંજનનાશ ?

લેખક : હરિવલ્લભ ભાયાણી

ભાષાશાસ્ત્ર એક કૂટ ને ગહનશાસ્ત્ર હોવાનો જે ખોટોસાચો ખ્યાલ પ્રચલિત થયો છે તેનું એક કારણ એ શાસ્ત્ર વધારે પડતું અતંત્ર કે સ્વચ્છંદી હોવાની માન્યતા છે. બીજા શાસ્ત્રોમાં જે નિયમબદ્ધ ચોક્કસાઇ દેખાય છે તેનો અહીં ઘણાને અભાવ લાગે છે. અને આપણે ત્યાંનું ભાષાશાસ્ત્રીય સાહિત્ય જોતાં આ પ્રકારની માન્યતા કેમ બંધાઈ એ સહજમાં સમજાય એવું છે. આપણા અત્યારસુધીના એ વિષયને લગતા સાહિત્યની એક પ્રમુખ ખામી પ્રતિપાદન–પદ્ધતિની છે. શાસ્ત્રીય અભ્યાસ ને સંશોધનમાં પ્રતિપાદન–પદ્ધતિ ખૂબ જ અગત્ય ધરાવે છે. નિરીક્ષણાદિને આધારે ભેગી કરેલી સામગ્રીનાં વર્ગીકરણ અને આંતરિક સંઘટનાની નિર્દોષતા પર જ સર્વસ્પર્શી અંતિમ નિયમો ને સિદ્ધાંતોના સ્વરૂપનો તેમજ તેમના મૂલ્યનો આધાર રહેલો છે. વર્ગીકરણ અને તારવણીમાં સ્વીકૃત પદ્ધતિ સામાન્ય નિયમોના સ્વરૂપનિર્ણયમાં અને પરિણામે હકીકતોની સાચી સમજમાં સૌથી મોટો ભાગ ભજવે છે. સૌ શાસ્ત્રોને લાગુ પડતી આ વાત ભાષાશાસ્ત્ર માટે સવિશેષ મહત્વની છે કારણ કે અહીં ઝીણીમોટી પારાવાર વીગતો સાથે કામ કરવાનું હોવાથી ભાષાસામગ્રીનાં વર્ગીકરણ ને ગોઠવણી ઉચિત રીતે ન થતાં તેમાં કંઈ કચાશ રહી જાય તો સામાન્ય નિયમની તારવણીના માર્ગમાં અનેક અપવાદો કાંટાની જેમ ફૂટી નીકળે અને આથી વસ્તુસ્થિતિને મૂર્ત કરતા ચિત્ર પર જ્યાં ને ત્યાં ડાઘાડપકા દેખા દે પ્રાકૃત વૈયાકરણોએ પ્રાકૃત ભાષાસામગ્રીનું જે રીતે પ્રતિપાદન કર્યું છે, તેમાં આવી કેટલીક કચાશ દેખાય છે, ને તેવું જ હેમચંદ્રગ્રથિત અપભ્રંશનું છે. ગુજરાતીના અભ્યાસની દિશામાં થયેલા પ્રયત્નોમાં અભ્યાસ પ્રારંભદશામાં હોવાને લીધે આવી ક્ષતિઓ વધારે પ્રમાણમાં જણાય એ સ્વાભાવિક છે. અહીં આપણે નરસિંહરાવનાં ભાષાશાસ્ત્રીય વ્યાખ્યાનોમાંથી ચોથા વ્યાખ્યાનના તેરમા ઉત્સર્ગ વ્યંજનનાશ (પા. ૩૭૮ થી ૩૮૫) નો આ દષ્ટિએ વિચાર કરીશું. અભ્યાસની પદ્ધતિ વધારે ચોક્કસ અને ઝીણવટભરી બનતાં જેમ હેમચંદ્રનું स्वराणां स्वराः प्रायोऽपभ्रंशे એ વિધાન ખૂબ જ સ્થૂળરેખ બની જાય છે, તે પ્રમાણે જ આ 'વ્યંજન–નાશ'નું[1] છે. વ્યંજનો ખાસ પ્રયોજન વિના વધારે

---

૧. નરસિંહરાવે પોતે જ આ ઉત્સર્ગનું પ્રતિપાદન કરતાં શરૂઆતમા જ સ્પષ્ટ કર્યું છે કે એ ઉત્સર્ગનીચે ચર્ચેલા શબ્દોમાં માત્ર વ્યંજન નહિ પણ સસ્વર વ્યંજન એટલે કે અક્ષર(syllable)નો લોપ થાય છે. પણ તેમના માનવા પ્રમાણે

પડતી ઊડાઊડ કરે[2] એ સ્વાભાવિકપણે જ ચોંકાવનારી વાત ગણાય; કારણ આથી 'શાસ્ત્ર'ના આત્મા 'શાસન'--નિયમબદ્ધતા—પર સીધો ઘા પડે છે. ભાષાશાસ્ત્રની શિયરી આવી ઘટનાથી અજાણ છે. એટલે અહીં એ બતાવવા પ્રયાસ કર્યો છે કે 'વ્યંજનનાશ'ના આ દોઢેક કોડી દાખલાઓમાંથી કેટલાક કોઈ જાણીતા સામાન્ય નિયમને આધારે તો કેટલાક જુદી જ રીતે વ્યુત્પાદ્ય હોઈ તેમને સમજાવવા માટે કોઈ અસાધારણ પ્રક્રિયાની કલ્પના કરવાની જરૂર રહેતી નથી, જ્યારે બીજા કેટલાકમાં વ્યંજન—એટલે કે અક્ષર—લોપાયો છે ખરો પણ તે એક ધડાકે નહીં, બે ત્રણ ક્રમપ્રાપ્ત સાધારણ પ્રક્રિયાઓને વશવર્તીને. આવી રીતની સમજૂતી જેમને લાગુ નથી પડતી એવો પણ એક શેષભાગ રહે છે. પણ બીજા દાખલાઓની સમજૂતીના પ્રકાશમાં આપણે કહી શકીએ કે આધારભૂત સામગ્રી વધારે પ્રમાણમાં બહાર આવતાં ને સંશોધન વિસ્તૃત બનતાં તે શેષશબ્દોની સંખ્યા પણ વધુને વધુ નાની થતી જશે.

અહીં એક બે વસ્તુ સ્પષ્ટ કરવાની જરૂર છે. વ્યુત્પત્તિના વિષયમાં **ખાલી** તર્કને માટે ખૂબ જ ઓછું સ્થાન છે. કેવળ તર્કમૂલક વ્યુત્પત્તિની બાબતમાં બેચાર તુલ્યબળ વિકલ્પો સૂચવવા શક્ય હોઈ, તેમાંથી કયો સાચો એનો નિર્ણય કરવાનું કોઈ સાધન ન હોવાથી તેમને શાસ્ત્રીય ગણતરીની બહાર રાખવી એ જ યોગ્ય છે. બીજું, અમુક ધ્વનિવિકારની કલ્પના કરતાં તેમનું સમર્થન વ્યાપકપણે પ્રચલિત ધ્વનિવલણોદ્વારા અને તે **તે ધ્વનિવલણોની સ્થળકાળની મર્યાદાઓને પૂરતી લક્ષમાં લઈને કરવું જોઈએ**, ન છૂટકે જ વિરલ ધ્વનિપરિવર્તનો કે ધ્વનિવ્યાપારોની સહાય લેવી ઘટે. આ વાત બધી વ્યુત્પત્તિચર્ચાને લાગુ પડે છે, અને આ વિષયના દરેક અભ્યાસાર્થીને માટે મુદ્રાલેખ જેવી છે.[3]

વ્યંજનલોપ એ મુખ્ય અને તેમાં રહેલા સ્વરનો—ઉદ્વૃત્ત સ્વરનો—લોપ એ વ્યંજન-લોપનું એક અનુષંગી ફળ હોવાથી પ્રસ્તુત પ્રક્રિયાને તેમણે 'વ્યંજનનાશ' નામ આપેલું છે. પણ આવો ભેદ પાડવો એ કૃત્રિમ છે અને અને વિશિષ્ટ શરતો નીચે જોવામાં આવતી આવી પ્રક્રિયા 'અક્ષરલોપ' તરીકે જ ભાષાશાસ્ત્રમાં જાણીતી છે.

૨. નરસિંહરાવ નોંધેચર્ચ્યા શબ્દોમાં 'વ્યંજનનાશ' થતા હોવાની બાબતમાં સંભાવનાનું આછુંપાતળું પડ પણ ઊભું કરી શક્યા તેનું એક કારણ એ કે આમાંથી કેટલાક શબ્દોની વ્યુત્પત્તિ મુકાબલે હજી ઘણી સંકુલ કે અસ્પષ્ટ રહેલી છે.

૩. આગળઉપર આવતી વ્યુત્પત્તિચર્ચામાં કંઈક વિસ્તારભયે તો કંઈક પ્રચલિત પાંડિત્યસૂગને લક્ષમાં રાખવાની ઇચ્છાને વશવર્તીને, અપેક્ષિત હોવા છતાં, આધારભૂત કે સમર્થક બહુ ઉલ્લેખો નથી આપ્યા.

'વ્યંજનનાશ'ના આ ઉદાહરણોમાંથી

૧. (૮), (૨૪) ને (૨૬) એ વ્યુત્પત્તિઓ માટે નરસિંહરાવ પોતે પણ વધતાઓછા સાશંક હોવાથી આપણે તેમને સ્પર્શ્યા વિના જ છોડી દઈએ:

૨. (૧૦) એ ખરે અક્ષરલોપની પ્રક્રિયા રજૂ કરે છે. પણ તેની પાછળ ચોક્કસ નિયમ રહેલો છે. *वर्षशासन–वरषशासन–वरषासन (वरखाशण, वरशाशन)માં અનુક્રમે ઉચ્ચારાતા બે શકારમાંથી એક ઉચ્ચારસારલ્ય ખાતર લોપાય છે. આવા સમીપસમીપમાં આવતા બે ધ્વનિમાંથી એકના લોપ —'સધ્વનિ–લોપ'[૪] કે haplology—ની પ્રક્રિયા દરેક ભાષામાં જાણીતી છે.

૩. (૧), (૨), (૩), (૧૮), (૨૧), (૨૩), (૨૫) એ સંખ્યાંકોવાળા શબ્દો નરસિંહરાવે આપ્યા છે તે કરતાં જુદા જ મૂળશબ્દોમાંથી ઊતરી આવેલા છે.

(૧) નરસિંરાવે दक्षिणकः–दाहिणउ–डाह्यो એ સાધનાક્રમ આપ્યો છે. આમાં બે અસાધારણ ફેરફારોની કલ્પના કરવી પડે છે: णनो 'નાશ' ને दक्षिणના આદિ दનો ड થવો.

ડાહ્યોની વ્યુત્પત્તિ ઘણી સંકુલ અને ચિંત્ય અવસ્થામાં છે. છતાં તેનો સંબંધ दक्षिणને બદલે સં. दग्ध સાથે હોય એ ઘણું સંભવિત છે.[૫] સં. दग्ध, પ્રાકૃતમાં दग्घ કે दड्ढ બને છે. આમાંનો આદિ द વિકલ્પે ड પણ ઉચ્ચારાતો, કારણ કે સં. दह् ને दश्‌માંથી ઊતરી આવેલાં આખ્યાતિક રૂપો, કૃત–અંતી રૂપો વગેરે પ્રાકૃતમાં डहि તેમજ दहि રૂપે દેખાય છે (दक्षिणनी બાબતમાં પણ આવું બન્યું હોવાનો કોઈ પુરાવો નથી).

બીજું સંસ્કૃતમાં सेट्–अनिट्‌નો ભેદ હતો તે નીકળી જઈ પ્રાકૃતમાં સામાન્યપણે બધાંયે ભૂતકૃદંતો °इय પ્રત્યય લેવા લાગ્યાં અને તેમની અસર નીચે જે સંસ્કૃત ભૂતકૃદંતો પ્રાકૃતાનુકુળ ધ્વનિવિકાર પામીને પણ અન્યથા अनिट्‌રૂપે પ્રાકૃતમાં વપરાવાં ચાલુ રહ્યાં હતાં તે 'અનિયમિત' ભૂતકૃદંતો પણ इय° લેવા લાગ્યાં. આથી डग्घ કે डड्ढनुं डग्घिय—डड्ढिय એવું રૂપ થયું હોય. આગળ વધતાં સંયુક્ત વ્યંજનો ઋજુ થઈ પૂર્વ સ્વર દીર્ઘ થતાં डाघिय કે डाघिय, ને વિસ્તારિત રૂપ डाघियक ને डाधियक.

૪ 'અઘડઘટો' લાગે છે છતાં આ શબ્દ યોજ્યો છે, કારણ haplology માટે સામાન્યતઃ પ્રચલિત 'સવર્ણલોપ' સામે વાધા બે: (૧) 'વર્ણ' લિખિત સંકેતનો વાચક છે; ઉચ્ચારપ્રાપ્તનો નહીં; (૨) 'સવર્ણ' શબ્દ homorganic અર્થમાં રૂઢ છે.

૫: જુઓ ટી. એન. દવે: A Study of the Gujarati Language—Index, ડાહ્યુ શબ્દ નીચે.

આ પછી પણ એક પરિવર્તન થયું. સામાન્ય નિયમ લેખે તો, સંયોગલોપ ને પૂર્વસ્વરદીર્ઘત્વનું વલણ રૂઢમૂલ થઈ ગયા પછી આ વલણને લીધે જે એકવડા સ્પર્શો અસ્તિત્વમાં આવ્યા તેમને ફરી પાછો પ્રાકૃતનો સ્પર્શલોપનો નિયમ નથી લાગુ પડતો—ન જ પડી શકે. પણ કેટલાક એવા ફૂટ શબ્દો મળી આવે છે—અને ૯૭ સુધી એ સૌ એક ભાષાશાસ્ત્રીય કોયડો જ રજૂ કરે છે—કે જેમાં આવી રીતે નીપજેલો સ્પર્શ વ્યંજન ફરી લુપ્ત થાય છે (કે મહાપ્રાણને સ્થળે ह આવે છે.)

આમાં बाष्प–बाह, दोर्घ–दीह, વગેરે જેવા દાખલાઓમાં પૂર્વસ્વર મૂળમાં જ દીર્ઘ હોવાથી તેમને સમજાવવાનો બીજો એક રસ્તો છે; અને रात्रि–राइ, मात्रा–माइ વગેરે અર્ધમાગધીમાં પ્રચલિત "દ્વિતીય ધ્વનિ–ચલન" (Second Sound-Shift)ને આધારે સમજાવી શકાય તેમ છે. પણ આ સૌ ઉપરાંત दक्षिण–दाहिण, मध्य–माहि જેવા પણ દાખલાઓ છે, જેમાં પૂર્વ સ્વર મૂળે હ્રસ્વ હોવા છતાં એવડો સ્પર્શલોપ થયો છે. આપણા ચર્ચાપ્રાપ્ત શબ્દને પણ આ કોટિમાં ગણતાં આપણને दाहियउ શબ્દ મળે છે. આમાં दक्षिणનો ફાળો કંઈ પણ હોય તો તે, શ્રી દવે. સૂચવે છે તેમ પ્રા. दाहिणना दाह् અંશ પૂરતો જ.

અર્થદૃષ્ટિએ दाह्योના दग्ध સાથેના સંબંધ માટે સરખાવો સં. विदग्ध, 'અર્ધદગ્ધ' ને 'દાધારંગું' = 'દાઝ્યા' જેવા રંગનું = 'અધગાંડું'.

(૨) आसो શબ્દ आश्विनक ઉપરથી નહિ પણ अश्वयुज् પરથી આવેલો છે.[૬] अश्वयुज्–વિસ્તારિત अस्सोय–અપ.आसोय–ગુ. आसो. અહીં પણ વ્યંજનનાશનો સવાલ ઉપસ્થિત નથી થતો.

(૩) उदासीन પરથી उदास આવ્યો હોય એ બરાબર છે. પણ તેમાં न-લોપ કલ્પવાની જરૂર નથી. ગુજરાતીમાં उदास–उदाश ઉપરાંત उदासि શબ્દ પણ વપરાય છે. આ સૌને સમજાવવાનો એક સીધો રસ્તો છે. उदासीन તત્સમ તરીકે જૂની ગુજરાતીમાં વપરાતો થયા પછી, અમુક ભૂમિકાએ, ગુજરાતી શબ્દના અંત્ય અકારનું ઉચ્ચારણ નબળું પડી ઘસાઈ જવા લાગ્યું તે સ્થિતિએ उदासीनને બદલે उदासिन् એ ઉચ્ચારણ પ્રચલિત થયું હોય. આથી એ શબ્દ સંસ્કૃત इन्–અંતી શબ્દો (જેવા કે करिन्, स्वामिन्) જેવો ગણાઈ જતાં તેમની જેમ તેનું उदासी એવું સાદૃશ્યમૂલક સ્વરૂપ અસ્તિત્વમાં આવ્યું હોય, અને આ उदासी આગળ જતા उदास उदाश બને.

(૧૮) नोतरु નરસિંહરાવે निमंत्रणकम् પરથી સાધ્યો છે. અહીં (૨૩) अंतराश =अंतराशन પણ ઉમેરીએ. આ બંને શબ્દો ગુજરાતીમાં ઊતરી આવતાં મૂળમાંના अन પ્રત્યયમાંથી न લોપે છે' એવું નરસિંહરાવનું માનવું છે. આમાં

૬. જુઓ દવે, आसो શબ્દ નીચે

કાવ્યભાષામાં વપરાતો दरस=दर्शन પણ ગણાવાય. કે. હ. ધ્રુવે પણ આવાં બેચાર ઉદાહરણો કયાંક (કદાચ ભાલણ-'કાદંબરી'ના ટિપ્પણમાં) નોંધ્યાં હોવાનું સ્મરણ છે. આ સૌ માટે જુદી જ સમજૂતી આપવાની છે. તદ્દન જાણીતું છે કે સંસ્કૃતમાં ક્રિયાવાચી નામો સાધવા જેમ °अन એ કૃત્પ્રત્યય છે, તેમ બીજા °अ, °आ (સ્ત્રી.) વગેરે પણ તે જ પ્રકારના પ્રત્યયો છે, જેમ કે बोधन-बोध, काङ्क्षन-काङ्क्षा વગેરે. અપભ્રંશ ભૂમિકા આવતાં આ સ્થિતિ કેટલીક બાબતમાં તો જળવાઈ રહી છે, ને જે આખ્યાતિક અંગો સંસ્કૃતમાં °अन પ્રત્યય લેતાં હતાં તે અપભ્રંશમાં પણ अन લે છે, ને જે અંગો °अ કે °आ લેતાં હતાં તે એ જ પ્રત્યયોને જાળવી રાખે છે. પણ સાથે સાથે એવાં પણ પુષ્કળ ઉદાહરણો મળતાં આવે છે, જેમાં મૂળે °अन પ્રત્યયથી ક્રિયાવાચી નામ બનાવાતું આખ્યાતિક અંગ સાથેસાથે કે બદલીમાં હવે તે હેતુ સાધવા માટે °अ (પું. કે સ્ત્રી.) પ્રત્યયનો ઉપયોગ કરે છે. गमु (=गमन), अत्थमु (=अस्तमन), उट्ठ स्त्री. (=उत्थान), वइस स्त्री. (=उपवेशन) ઇત્યાદિ ઘણા ઘણા શબ્દો નોંધી શકાય. આજ પ્રમાણે नि+मन्त्र् પરથી અપભ્રંશમાં अ પ્રત્યયાન્ત નામ સધાતાં તે પરથી ગુજરાતી 'નોતરું' આવી શકે. दरसનું પણ તેમજ છે. अंतराश ગુજરાતીમાં સ્ત્રીલિંગ છે (अंतराश जवी) એ જ તેને अंतराशन સાથે સાંકળવા આડે આવીને ઊભે છે. °अनને બદલે °आ-પ્રત્યયાન્ત નામ પરથી તે ઊતરી આવ્યું હોય એ દેખાતું છે. એટલે આ બાબતોમાં પણ 'વ્યંજનનાશ' જેવું કાંઇ નથી. अंतराशને બદલે કાઠિયાવાડ (ગોહિલવાડ)માં ऑंतराश શબ્દ વપરાય છે તેમાંના ऑंतर° અંશનો સંબંધ સં. अवान्तर સાથે હોય.

(૨૧) दीને दिवस પરથી લાવવાની જરૂર નથી. અપભ્રંશમાં दिव કે दिय 'દિવસ' (સર૦ વૈદિક द्यु-दिव्) ને दिविदिवि 'દિવસે દિવસે' (સર૦ વૈદિક दिवेदिवे) જાણીતા છે. હેમચંદ્રમાં જ તે મળે છે. આ दिय પરથી दी આવેલો છે. નરસિંહરાવ ધારે છે તેમ कदीમાં પણ આ જ दी છે.

(૨૫) शोक्यને सवत्ती (=सपत्नी) પરથી અવતારવા સામે નરસિંહરાવ એ વાંધો રજૂ કરે છે કે હિંદીમાં सवतની એ પ્રમાણેના વિશ્લેષમૂલક પૂર્વસ્વરૂપમાંથી સધાયેલો सवतन શબ્દ છે તો ગુજરાતી શબ્દ सवत्तीમાથી કેમ સધાય! પણ જુદી જુદી સહજન્ય ભાષાઓમાં જુદાજુદા અંગોમાથી સહજન્ય શબ્દો ઊતરી આવતા હોવાની હકીકત ભાષાશાસ્ત્રમાં તદ્દન સામાન્ય છે. અને આમેય शोक्यને सवतनी સાથે સાંકળવામાં સ્વર-વ્યંજનોની અસાધારણ કસરતો કેટલી કરવી પડે છે! વસ્તુરૂપે મળતા सवत्तीને બાજુએ હડાવી વિશ્લેષમૂલક सवतनीની કલ્પના કરીએ, એકવડા त નો क्क થયા હોવાનું

નિરાધાર (શીક ને ત્રીતિનો સંબંધ એક ક્ષણ પણ ટકી શકે તેવો નથી) અનુમાન કરીએ, ને અંત્ય ત્રીનો ત્રૂ ઊડી જતાં જતાં પોતાના ફેને આગલા ત (કે क ?) પર ઠેલતો જાય છે જેમાંથી શોક્યની અંત્ય પ્રકૃતિ સિદ્ધ થઈ છે એવું નિરુપાયે સમાધાન કરીએ—આટલી આટલી ફલાંગો ભરિયે ત્યારે જ સવત્તીમાંથી શોક્ય મળે. ને આ બધું શા માટે ? તો કહે છે કે હિંદીમાં સવતન છે માટે ! સવત્તી સાથે શોક્યનો સંબંધ સ્વાભાવિકતાથી જ જોડાય તેવું છે.

૪. (૩), (૬), (૧૬), (૧૯), (૨૦), (૨૨), (૨૫), એ સંખ્યાંકવાળા શબ્દો સામાન્ય ધ્વનિવિકારોને આધારે જ સમજાવી શકાય તેવા છે.

कंकु. સં. कुंकुम અપભ્રંશ ભૂમિકામાં-પ્રચલિત ધ્વનિવલણને અનુસરી कुंकुमु, ઉત્તરકાલીન અપભ્રંશમાં અંત્ય उકારના પૂર્વવર્તી व् કે वँ નો લોપ થતાં कुंकुउ ને પછી ગુજરાતી ભૂમિકામાં कंकु એમ उ-અંતીઅંગ તરીકે સ્વાભાવિક નિયમોને વશવર્તીને ઊતરી આવેલું છે. એટલે म એકાએક 'ઊડી' નથી ગયો, પણ ક્રમે ક્રમે ઘસાઈ ગયો છે.

पीरसवुं (કે परीसवुं)ના અર્થમાં નરસિંહરાવે पीसवुं આપ્યો છે, તે બોલીભેદે વપરાતો હોવાનું ધારીએ. અને તો, તેમાંયે રકાર સીધો લોપાયો છે એમ માનવાની જરૂર નથી. ગુજરાતીની મધ્યકાલીન ને તે પછીની ભૂમિકામાં અમુક શરતો નીચે શબ્દાન્તર્ગત રકારને પૂર્વાક્ષર સાથે ભેળવી દેવાનું સ્પષ્ટ વલણ જોવામાં આવે છે, જેમ કે सोव्रण (=सोवरण= सौवर्ण=), समथ (=समरथ=समर्थ) વગેરે. ચારણી ભાષામાં આ વલણ ખૂબ પ્રબળપણે દેખાય છે. આને અનુસરીને परीसवुं પરથી प्रीसवुं આવે. ને પછી पीसवुं થયું હોવાની કલ્પના કરવાની રહે.

चणियो અર્થદૃષ્ટિએ चरण સાથે સંકળાયેલો હોઈ મૂળમાં चरणियो હોય એ નરસિંહરાવનું સૂચન ઘણું જ સંભવિત છે. પણ તેમાં યે र બારોબાર લુપ્ત થતો નથી. અર્વા. ગુજરાતીમાં શબ્દાન્તર્ગત રકાર બોલીભેદે જુદાજુદા વિકાર પામે છે. નરસિંહરાવે પહેલા ગ્રંથનાં પા. ૪૬૦–૪૬૧ પર ण કે ड (તેમજ ळ)ના પૂર્વવર્તી र નો લોપ થઈ તેને સ્થાને य આવતો હોવાનો ઉત્સર્ગ આપેલો છે. આવા જ સંજોગોમાં કાઠિયાવાડી (ગોહિલવાડ)માં લોપાતો र જો णનો પૂર્વવર્તી હોય તો र ને સ્થાને કાંઈ ન આવતાં માત્ર ण બેવડાય છે (चारणु—चाण्णु) ને ड નો પૂર્વવર્તી હોય તો માત્ર રકાર જ લુપ્ત થાય છે ને બાકી રહેલો દ્રુતતર अ ઉચ્ચારાય છે (दोरडु—दोअडु) એવો નિયમ છે. પણ આમાં એક પેટા-નિયમ છે કે શબ્દ જો ચાર અક્ષરનો હોય અને र પછી આવતો ण અંત્ય નહીં પણ ઉપાંત્ય અક્ષર હોય તો र તેમજ તે સાથે સંપૃક્ત દ્રુતતર अ એમ બંને લુપ્ત થાય છે, ને रના લોપની કોઈ

પણ નિશાની રહેતી નથી—ખરેખર 'વ્યંજનનાશ' થાય છે (આ ઘટના નબળા અને પછી ત્વરિત ઉચ્ચારણને આભારી છે). દા. ત. खाणियो=खारणियो, पणवुं=परणवुं બરાબર આ જ રીતે चणियो=चरणियो ને તે જ પ્રમાણે कंडियो=करंडियो. अंबोडोનો °डो પ્રત્યયથી વિસ્તાર થતાં अंबोडडो થાય. ગુજરાતી ઉચ્ચારણતંત્રને આવી પરિસ્થિતિમાં આવતું डडो એ ધ્વનિ-જૂથ ઘણુંખરું પ્રતિકૂળ હોવાથી (અપવાદ તરીકે નોંધતાં लाडडो--लाडडी) अबोडडो ને બદલે अंबोरडो થયું હોય એ, મૂર્ધન્યતર ड નો र સ્થાની છે એ હકીકત ધ્યાનમાં લેતાં વધારે સ્વાભાવિક નથી લાગતું ? અને તો अंबोरडोને પ્રાચીન ગણી તેમાંથી अंबोडो આવ્યો ધારવાની જરૂર નથી રહેતી. वजावुर्दन સાથે वजाववुं નો સીધો સબંધ બાંધવામાં કશો બાધ નથી દેખાતો. એટલે वजलाना ને વચ્ચે લાવી ल-લોપ થયો એમ માનવું અનિવાર્ય નથી બનતું. दस्तकतु પણ તેવું જ છે. મૂળ दस्तखत-માંથી दस्तનું ત્વરિત ઉચ્ચારણમાં दस (સરખાવો सोगंद-सोगन, हरगोविंद=हरगोवन વગેરે) થાય ને આ दसखतनुं दस्कत.

બાકી રહેલામાંથી કેટલાક માટે બીજો વિકલ્પ રજૂ કરી શકાય તેવું છે, તો કેટલાકનું મૂળ સાવ અગોચર હોવાથી તેમની વ્યુત્પત્તિ નિશ્ચિત સ્વરૂપે સ્થાપિત કરવા માટે વધારે પુરાવાની અપેક્ષા રહે છે. એટલે બીજી સાધન સામગ્રી બહાર ન આવે ત્યાંસુધી એ સૌ ચિંત્યકોટીમાં આવે છે. તેમાં कलवोને લગતી ચર્ચામાં એક દૂષિત વ્યુત્પત્તિ શુદ્ધિ માગી લે છે. कलवो ઉપરાંત करमलडो, कलमलडो, करमलो એ સૌને નરસિંહરાવે कल्यवर्त સાથે સાંકળ્યા છે. પણ करम्भ—करम्ब શબ્દ સંસ્કૃતમાં 'દહીં ભેળવેલો આટો કે અન્ન' એ અર્થમાં સુવિદિત છે, અને આ અર્થથી 'દહીંભાત' અર્થ જરાયે દૂર નથી. ઠેઠ ઋગ્વેદમાં પોલા દાંતવાળા પૂષન્ દેવના करम्भाद् દહીં ભેળવેલો આપે કે ઘેંસ ખાનાર' એ પ્રસિદ્ધ વિશેષણમાં એ શબ્દ મળે છે. નરસિંહરાવે कल्यवर्त-માંથી વ્યુત્પન્ન કરેલા कलवो સિવાયના ઉપરના બધા શબ્દો આ करम्बमांથી સહેલાઈથી મળી રહે છે. करम्ब વિસ્તારિત થતાં करंवो (વિમલપ્રબંધમાં પ્રયુક્ત); लीमडो, कामळो વગેરેમાં થયું છે તેમ म्ब નો म થતાં करमो, સ્વાર્થિક °ल ભળતાં करमलो કે (ત્વરિત ઉચ્ચારણમાં) कर्मलो, વળી સ્વાર્થિક °ड થી વિસ્તાર થયો એટલે करमलडो ને પશ્ચાદ્ગામી સારૂપ્ય (Regressive Assimilation)ને વશવર્તી °ल° ની અસર નીચે આગલા 'र° નો °ल° થતાં कलमलडो એમ करम्ब શબ્દમાંથી જ આખોયે પ્રપંચ રચાયેલો છે.

આમ 'વ્યંજનનાશ' નરસિંહરાવે ધારેલા સ્વરૂપમાં એક ઉત્સર્ગ તરીકે અવાસ્તવિક ઠરે છે.

વિવેચક કાકાસાહેબ

લેખક : હીરા. ક. મહેતા

આપણા વિવેચનસાહિત્યમાં ગાંધીયુગના પ્રતિનિધિ–વિવેચક પોતાની અનેક રિદ્ધિસિદ્ધિસહિત પ્રવેશ કરતા જણાય છે. પાછળ ફરતાં દેખાશે, કે ક્યાં સાક્ષરયુગના વિવેચકોની પૂર્ણ સાહિત્યિક[1] અને અભ્યાસનિષ્ઠ સાક્ષરી વિવેચનશૈલી ! અને ક્યાં આપણા આ ગાંધીયુગના લેખકની પૂર્ણ જીવનગામી, જીવનમર્મી, જીવનધર્મી અને જીવનનિષ્ઠ એવી ચિંતનપૂત સરળશિષ્ટ શૈલી ! આ બન્ને શૈલીના મૂળગત ભેદો પાછળ તે તે યુગબળોના ભેદ પણ રહેલા જણાય છે. આત્મવિકાસ અને જીવનશુદ્ધિ એ જ જેની સાહિત્ય—પ્રવૃત્તિનાં વિશિષ્ટ અને ઉદ્દિષ્ટ વા પ્રેરક અને નિયામક બળ છે, એવા આ લેખકની ઋજુ અને રમ્યરસિક લેખનશૈલીને આપણા સમસ્ત નિબંધસાહિત્યની એક નવીન જ સંભવિતતા લેખવી જોઈએ.

[૧]

આવા જીવનનિષ્ઠાના ઉપાસક વિવેચકનું વિવેચન જોવા માંડતાં પહેલાં તેમની આ પરથી ઉદ્ભવતી કેટલીક વિશિષ્ટતાઓ પર ધ્યાન ઠેરવવું આવશ્યક છે; જેથી કરીને આ વિશિષ્ટતાએ તેમના વિવેચનને કઈ રીતે કેવો ઓપ આપેલ છે, તેનું આકલન સુકર થઈ પડે.

એક તો આપણે જોયું તેમ એમની વિવેચનાનું ઊગમ અને અનુસંધાન જીવન સાથે છે. અને તેથી કળાસર્જનથી માંડીને તે કળાની રસનિષ્પત્તિ લગીનો તમામ સિદ્ધાંતો કેન્દ્રસ્થ થયેલા જીવનનિષ્ઠાના મુખ્ય સિદ્ધાંત ભણી જાય છે, વા ત્યાંથી જન્મે છે કે તેથી પુષ્ટ થાય છે. તેમની કળાની પ્રત્યેક ચર્ચા એ મુખ્ય સિદ્ધાંતને અનુલક્ષીને થયેલ હોય છે. તેથી દરેક પ્રસંગે કળાચર્ચા કરતાંકરતાં, તેને જીવનદૃષ્ટિના મુખ્ય સિદ્ધાંત સાથે લેખક લાગુ કરી–તાળો મેળવી જુએ છે, એવું જણાયા વિના નહિ રહે.

આ જ શ્રી. કાકાસાહેબની કલામીમાંસાની શક્તિ અને શક્તિમર્યાદા બન્ને છે. તેમની શક્તિ તે કલામીમાંસાને વધુ વિશાલગ્રાહી અને અનેકદૃષ્ટિયુક્ત બનાવે છે; અને કેળવણીકારઉપદેશકનું દૃષ્ટિબિન્દુ બક્ષે છે. અને કલામીમાંસાની શક્તિમર્યાદા પણ તેમાંથી જ ઊઠીને બેઠી થાય છે. લેખક

---

૧ બંગાળી અને મરાઠીમાં ચલણી થયેલ આ શબ્દ શુદ્ધ સંસ્કૃતદૃષ્ટિએ ખોટો છે; પણ આપણા સાહિત્યમાંય એ ચલણી થતો જાય છે, અને આ લેખક પણ વાપરતા હોય છે.

કે કેવળ સાહિત્ય કેળવણીને એકાંગી, છીછરી અને નિષ્ક્રિય બનાવી મૂકે છે.

આ બધાં તેમનાં મંતવ્યોમાંથી એક બહુ જ મોટી માનસશાસ્ત્રીય વિશિષ્ટતા, તેમના લખાણમાંથી ફ્લિત થતી જણાય છે. તેઓ સ્વભાવથી લેખક થવા સરજાયા હોય એમ દેખાય છે; અને નિપુણ લેખક જ છે જે તેમના વિપુલ લેખનથી પણ સાબીત થાય છે. [૯] અને છતાં, ગીતાની અને ગાંધીજીની પ્રેરણાથી તથા આ પ્રવૃત્તિશીલ જમાનાને અનુલક્ષીને, કર્મયોગમાં માનનારા હોઇ કેવળ સાહિત્ય ખાતર સાહિત્યલેખનને નિષ્ક્રિય આનંદ લેખે માને છે. તેમનામાંનું આ દ્વિધાત્વ, લખાણમાં પણ આરપાર વરતી શકાય છે.

પણ તે દ્વિધાત્વમાંથી જ તેમણે કરેલું આબાદ સમાધાન—કહો કે સમન્વય પણ તેમના લેખનવ્યવસાયમાંથી જ પ્રત્યક્ષ થાય છે. સાહિત્યને જેમ એક બાજુ કલા તરીકે અન્ય કલાઓ સાથે સંબંધ છે, તેમ બીજી બાજુ તેના વ્યવહાર (Communication) ને કેળવણી સાથે ય સંબંધ છે. એ સિદ્ધાંતનું જો પ્રતિપાદન કરવું હોય તો, તેને માટે આવશ્યક દૃષ્ટાન્તના અનન્યયોગ્ય પ્રતિનિધિ તરીકે શ્રી. કાકાસાહેબને જ ધરી દેવા જોઇએ. સાહિત્યનો અન્યકલા સાથેનો સંબંધ સૂક્ષ્મતર ભૂમિનો—માનસશાસ્ત્રીય છે. ત્યારે કેળવણી એ જગતના વ્યવહારને સ્પર્શતી હોઇ, કાર્યકારી-પ્રવૃત્તિ—શીલ છે. શ્રી. કાકાસાહેબે આ રીતે જોતાં સાહિત્યકર્તવ્ય તો અપનાવ્યું—પણ સમાજના હિતચિંતક કેળવણીકાર લેખે. અને એ દૃષ્ટિથી તેમણે કલામીમાંસા પણ કરી. એટલે જીવનવિવેચક કલાગુણાનુરાગીએ કેળવણીની દૃષ્ટિએ કરેલું સાહિત્યલેખન, એ જ શ્રી. કાકાસાહેબની મહત્ત્વની વિશિષ્ટતા છે.

આમ, જીવનનું અનેકવિષયી પણ નૈતિક દૃષ્ટિએ આકલન કરનાર આ કેળવણીકાર લેખક, સાહિત્યને—કલાસમગ્રને જીવનસાધનાનું ભલે પવિત્ર ને અત્યુત્તમ એવું પણ બહુ બહુ તો સાધન જ હોવું જાઇએ, એમ માને છે.

---

૯. આ પ્રવાસીલેખકની સાહિત્યકાર લેખેની સૌંદર્યપિપાસા, કલારસિકતા અને કવિત્વદૃષ્ટિ, એ તેમના સ્વભાવનાં કેવડા તો અવિભાજ્ય પ્રધાન લક્ષણો છે, એ બાબત 'જીવનનો આનંદ'માંના 'ભુવનગિરિ' લેખથી નિ:સંશય બને છે. તેમા પ્રકૃતિ-સૌંદર્યના કવિત્વદર્શનની ઇચ્છા પળભર તો ગીતાના નિત્યપાઠની ઉપાસનાને પણ હઠાવી બાજુએ કરે છે। તે વેળા, ગીતાપાઠદ્વારા થતુ ઈશ્વરદર્શન, 'ભુવનગિરિ'ના દર્શનથી પણ અનુભવાશે તેવું આબાદ સમાધાન તેઓ સ્વભાવે કલાકાર છે માટે જ કરી શકે છે. અરે ! તેમણે કરેલું સમાધાન પણ સાહિત્યપૂર્ણ—નહિ કવિત્વપૂર્ણ (Lyrical) છે. અલબત, એ જ નિબંધના શબ્દોમાં તેમની 'કલારસિક આંખો' 'ધર્મપૂત

૧૦તેથી, તેમણે કહ્યું છે, "કળાની ઉપાસના એ બ્રહ્મપ્રાપ્તિની એક સાધના છે."૧૧ સાહિત્યની તેમણે કરેલી આ મૂલવણીમાં, જીવનને ઉપકારક સાહિત્યની શક્તિ અને શક્તિમર્યાદા બન્ને સૂચવાય છે. તેમણે 'જીવનનો આનંદ' પુસ્તકમાંના કલામીમાંસાના વિભાગને 'જીવનનો ઓપ' નામે જે ઓળખાવ્યો છે, તે શબ્દ આ દૃષ્ટિએ સૂચક છે. આ 'ઓપ' શબ્દ કલાને અનુલક્ષીને છે, એ રીતે જોતાં બહુ સુખદ નહિ લાગે, જો કે તેમણે 'ઓપ'નો અર્થ, અંગ્રેજી જે શુભ અર્થવાળો રૂઢાર્થ Polish કર્યો દેખાય છે; અને એ શબ્દના ગુજરાતી રૂઢાર્થ સારા અને ખરાબ બે ભાવાર્થમાંથી, સારો અર્થ–ઓપ એટલે અંતર્ગત સ્વાભાવિક શોભાનો ઉચિત આવિર્ભાવ–જ તેમને અભિપ્રેત છે. અને છતાં, લેખકે એ શબ્દ વાપર્યો છે તે તેમને માટે સહેતુક છે. અત્રે, ફરીફરીવાર કહેવાયેલી આ બાબતને બીજી રીતે કહીએ તો માનવસમાજ અને માનવસંસ્કૃતિ લેખકની ભક્તિના વિષય છે.૧૨ તેથી જીવનને મધ્યવર્તી સ્થાન સોંપી તેને ઉપકારક કેળવણી, કલા, વિજ્ઞાન, સંસ્કૃતિ વ. તત્ત્વોની ચર્ચા તેમણે કરેલી છે. આ કારણે, તેમનાં કેટલાંક પુસ્તકોનાં શીર્ષકો 'જીવનવિકાસ,' 'જીવનનો આનંદ' 'જીવનભારતી' 'જીવનસંસ્કૃતિ' 'લોકજીવન' તેમની આ જીવનધર્મી ભાવનાનાં જ દ્યોતક છે. તેમના વિવિધ વિષયનાં અપર પુસ્તકો, 'હિમાલયનો પ્રવાસ,' 'લોકમાતા,' 'સ્મરણયાત્રા,' 'ઓતરાતી દિવાલો,' 'જીવતા તહેવારો,' 'કાલેલકરના લેખો' વ. માં પણ જીવન એ જ દૃઢભાજક અંક (Highest Common Factor) રૂપે હોય છે.

આ લેખકના વિવેચનને હવે જોવા માંડીએ તે પહેલાં, હજી એક દૃષ્ટિબિન્દુ તેમના વિવેચનને માટે ધ્યાનમાં રાખી લઈએ. આપણે આગળ જોયું તેમ લેખકની ધારણા, કલામીમાંસાને શાસ્ત્રીય સળંગસૂત્ર લેખો બનાવવાની છે જ નહિ. આ માટે લેખકે આપેલા અભિપ્રાયોમાંથી આપણે કેટલાંક કારણો તારવી શકીશું. એક તો, આમાંનું મોટા ભાગનું લખાણ

દૃષ્ટિ'થી જોવું પસંદ કરે છે, તે સાચી વાત; કે જે દૃષ્ટિ તેમના આખા વિવેચન માટે પણ માની શકાય.

૧૦. જીવનભારતી, પૃ. ૭, ૧૯, ૩૦. જુઓ પૃ. ૩૦ "સાહિત્ય તો હમેશ જીવનનું એક અંગ ગણાવું જોઇએ. જીવનશુદ્ધિ એ જે દિવસે સાધ્ય ગણાશે અને સાહિત્ય એવાં અનેક સાધનોમાંનું એક પવિત્ર સાધન ગણાશે, ત્યારે જ સમાજ અને ચારિત્ર્ય બન્નેની ઉત્તમ સેવા થશે."

૧૧. જીવનનો આનંદ, પૃ. ૪૦૮.

૧૨. જીવનનો આનંદ, પૃ. ૪૮૬.

"કળાવૃત્તિથી પ્રેરિત થઇને લખાયેલી નોંધો, રચાયેલા નિબંધો અને અપાયેલાં ભાષણો" વાળું પ્રાસંગિક છે. જેમાં લેખક 'વાસરી નોંધો'ને તથા પત્રોને પણ અંદર લઇ લે છે.[13] અને તે કારણે, તેમના શબ્દોમાં એ 'પરસ્મૈપદી' કરતાં 'આત્મનેપદી[14] વિશેષતઃ છે. વસ્તુતઃ જોઈશું તો એમના લખાણના સિદ્ધાંતોનું બળ પ્રાસંગિક નહિ પણ ચિરંતન છેઃ પણ તેમના લખાણનું નિમિત્ત પ્રસંગપરત્વે હોઈ, 'વાસરીની નોંધો' માફક, તેમાના કેટલાક વિચારો તૂટક છૂટક, એકદેશીય અને પૂનરાવર્તનવાળા હોય એ સ્વાભાવિક છે.[15]

---

૧૩. પત્રલેખન અને વાસરીનોંધોદ્વારા લખાતાં સાહિત્ય વિશે લેખકનું જાણવાજોગ દૃષ્ટિબિન્દુઃ–"એટલું ખરું કે કાગળો અને વાસરી એ જ સામાન્ય જનસમાજનુ સાહિત્ય છે. મારે મન એ જ ઉચ્ચ કોટિનું સાહિત્ય છે....બન્નેમા વાસ્તવિકતાનો મોટામા મોટો આધાર હોય છે...સંભાષણ અને મનન એ જેમ ઉત્કટ વ્યાપાર છે તેમજ કાગળો અને વાસરી એ બનેનું લેખન ઉત્કટ વ્યાપાર છે." જીવનભારતીમાથી 'જીવનવિહાર' પૃ. ૫

પત્રો, વાસરી નોંધો એ જો એક રીતે સાહિત્યકારની આત્મકથાના આવશ્યક ઘટકો સમજીએ; અને સર્જનાત્મક ગદ્યસાહિત્યને બાદ કરતા, તે પછીના તમામ ગદ્યસાહિત્યમા જો રસદૃષ્ટિએ 'આત્મકથા જેવા યોગ્ય સાહિત્યપ્રકારને જરૂર ઊંચુ સ્થાન આપીએ; તો પછી, આત્મકથાના ઘટકોની ગરજ સારનારા અને છતાં સાહિત્યપ્રચારના પ્રયોજનને સંતોષનારાં પત્રોનોંધોને એ દૃષ્ટિએ ઉચ્ચ કોટિના સાહિત્યલેખે અને સાહિત્યસર્જનની સામગ્રીલેખે જરૂર ગણી શકાય. વળી પશ્ચિમના કોઇ લેખકે નોંધોને સાહિત્યમાં સ્થાન આપેલું ખ્યાલમા છે. પણ એ બધું જવા દઇએ તોપણ આ લેખકના નોંધોપત્રોદ્વારા લખાયેલા વિવેચન વિશે આપણે બેધડક કહી શકીશું કે તે ઉચ્ચ કોટિનું છે.

૧૪. 'આત્મનેપદી' લખાણ ગણેલું છે કારણકે લેખક પોતાને વિશે કહે છે તેમઃ–"હુ તો પોતાને સ્વાભાવિક લેખકના વર્ગમા મૂકું છું. અનુભવ અને ચિંતનમાંથી જે કંઈ સૂઝે અને જેવું સૂઝે તે જ તે તે વખતે લખી નાખવાનુ મેં પસંદ કર્યું છે. પ્રયત્નપૂર્વક સાહિત્યસેવા મારે હાથે થઈ જ નથી." જીવનભારતીમાથી 'જીવનવિહાર' પૃ. ૪

૧૫. જુઓ જીવનભારતીમાંથી 'જીવનવિહાર' પૃ. ૧૧ તથા જીવનવિકાસમાંથી 'પ્રયોગોની પરંપરા' પૃ. ૧૯–"દરેક વિભાગને સરખુ અથવા પ્રમાણસર મહત્વ મળ્યું છે એમ હું નથી કહી શકતો. કેટલાક વિચાર અનેક રૂપમા ફરી ફરી આવે છ જ્યારે કેટલાક મહત્ત્વના વિચારો એકએક વાક્યમા અથવા વિશેષણમાં પતાવ્યા હશે. આખું લખાણ પ્રાસંગિક છે. એટલે બીજું થાય જ નહિ એ સહેજે સમજાય એમ છે."

કેળવણીના લેખો વિશે લેખકનો આ અભિપ્રાય, કલામીમાંસાપરત્વે પણ લઈ શકાય તેમ છે.

કારણ, તેમાં આત્મનેપદી (Subjective) દૃષ્ટિ હોવાને લીધે પ્રસંગને જરૂરી વિચારોનું જ આલેખન થયેલું હોય, અમુક જ વિચાર પર વિશેષ ભાર દેવાયો હોય, કે અમુક વિચાર છેડીને અછડતો છોડી દેવાયો હોય, અને પ્રમાણબદ્ધ સળંગ નિરૂપણને સ્થાન ન યે મળ્યું હોય. શ્રી. કાકાસાહેબ પોતે સાક્ષરી પત્રકાર છે, અને પત્રકાર હોવાથી તેમના લખાણમાં આવું બને તે સ્વાભાવિક છે. પણ તેમના સિદ્ધાંતનું ચિરંતનપણું લખાણને નથી રાખતું 'વાસરી નોંધો' જેવું પ્રાસંગિક તત્ત્વોવાળું; અને લખાણમાં રહેલી મૌલિકતાની સર્વગમ્યતા તેને કેવળ આત્મનેપદી ન રાખતાં સર્વભોગ્ય બનાવે છે.

બીજું, આ લખાણ સળંગસૂત્ર ન બની શક્યું તેનું મહત્ત્વનું કારણ, લેખક પોતે કબૂલે છે કે તે માટેની તેમને વૃત્તિ કે નવરાશ છે જ નહિ.[૧૬] તેમને પ્રવાસપ્રવૃત્તિ અને અન્ય પ્રવૃત્તિઓને લીધે નવરાશ કે સ્વસ્થતા ન હોય એ સહજ છે. પણ એથી વિશેષ મહત્ત્વનું કારણ તો, તેમને કળાની એવી તાર્કિક–'તાત્ત્વિક'–દાર્શનિક અને તેમાંની અનિવાર્ય પૃથક્કરણ પદ્ધતિ સ્વીકારવાની વૃત્તિ જ નથી.[૧૭] તેઓ કળાની તર્કશુદ્ધ વ્યાખ્યાની પણ વિરૂદ્ધ છે.[૧૮] અને, તેમને કલામીમાંસા રુચે છે તે પણ ગુણદર્શનપદ્ધતિરૂપે જ. કારણ, તેમણે અનેક સ્થળે કહેલું છે કે તેઓ કળાના 'આશક અને ભક્ત' હોઈ, તેવો કલાનો 'ચેપ લગાડવા'જ લખે છે.[૧૯] ટૂંકમાં તેમણે વ્યવસ્થિત વિવેચન કરવા કરતાં, ગુણદોષદર્શનપદ્ધતિ ઉપરાંત મુખ્યત્વે તો કલાની છૂટી સિદ્ધાંતદર્શનપદ્ધતિ ખાસ અખત્યાર કરેલી છે.

[૨]

આટલું પ્રાસ્તાવિક જોયા બાદ હવે આપણે તેમની વિવેચના ભણી વળીએ.

શ્રી. કાકાસાહેબના અનેક વિષયના વિવેચનાત્મક લેખોમાંથી, આપણા

---

૧૬. જુઓ જી. આ. પૃ. ૪૮૪ "...મારા વિચારો એકત્ર મૂકવાની મને તક આપી. એ તકનો લાભ લઈ લખવા જતાં મેં અનુભવ્યું કે વ્યવસ્થિત અને સળંગસૂત્ર લખવા જેટલી નવરાશ કે વૃત્તિ મારે માટે છે જ નહિ. શાસ્ત્રીય વિવેચન કરવાનો મારો દાવો છે જ નહિ; ઉદ્દેશે નથી. હું તો સંસ્કારો પાડી ચેપ લગાડવામાં જ માનું છું."

૧૭. જી. આ પૃ. ૪૯૩

૧૮. જુઓ. જી. આ પૃ. ૪૯૨ "કળાની વ્યાખ્યા તર્કશુદ્ધ કરવા જતાં એમાં કળા હણાય. છે. અને બુદ્ધિ પ્રતિકૂળ થઈ બેસે છે."

૧૯. જી. આ. પૃ. ૪૮૩–૪૮૪, ૪૮૬–૪૮૭.

વિષયને જરૂરી લેખોની વર્ગણી એમની રીતે નીચે પ્રમાણે મૂકીશું:

(૧) 'જીવનનો આપ'
(૨) 'સાહિત્ય વિવેચન'
(૩) 'સાહિત્ય પરિચય'

તેમના 'જીવનનો આપ' વિભાગમાં કલામીમાંસા છે; 'સાહિત્યવિવેચન' વિભાગમાં સાહિત્ય વિશેની સામાન્ય ચર્ચાના લેખો, વ્યાખ્યાનો વ. છે; અને હયત્તાબળમાં સહુથી મોટો 'સાહિત્યપરિચય' વિભાગ છે, જેમાં લેખકે સાહિત્યનાં પુસ્તકોનાં અવલોકનો તથા પ્રસ્તાવનાઓ મૂકી છે; અને 'કવિવર રવીન્દ્રનાથ,' 'સ્વ. કવિ. કાન્ત', 'ગુજરાતી સાહિત્યના ભીષ્માચાર્ય' જેવા લેખકોકવિઓ વિશેના પરિચયાત્મક વિવેચનોનોંધો પણ તે વિભાગમાં દાખલ કરેલાં છે. અલબત, આ બધું વર્ગીકરણ, તેમના ગ્રંથસ્થ થયેલાં લખાણોનું જ છે. અને તેમાં આવતા પત્રો ઉપરાંત બીજા એવા અનેક ખાનગી પત્રો મારફત તેમણે કેટલુંય વિવેચન કરેલું છે; તે જો પુસ્તકાકારે પ્રસિદ્ધ થાય તો પત્રદ્વારા વિવેચનનો એક રમ્યરસિક, લોકગમ્ય (Popular) અને 'આત્મનેપદી' વિવેચનપ્રકાર સહુથી વિશેષ પ્રમાણમાં અને યોગ્ય રીતે ખેડવાનું માન તેમને ખાતે જમા થાય.

હવે, શ્રી. કાકાસાહેબની છૂટી છૂટી કલામીમાંસાની ચર્ચા પરથી, તેમનો સમગ્ર કલાનો દૃષ્ટિકોણ સાંકળી લઈને ગોઠવવાનો રહે છે. જો કે તેમનો ૧૨મી ગુજરાતી સાહિત્યપરિષદના કળાવિભાગના પ્રમુખ તરીકેનો જે લેખ છે, તેમાં લેખકે કલાવિષયક લગભગ બધા જ સિદ્ધાંતોનો ખંડશઃ પણ એકજ સ્થળે ઉપચય કરેલો છે. તેથી સળંગસૂત્ર નહિ તો પણ એક સામટા સિદ્ધાંતોની સર્વાંગીણ કલાચર્ચા તે લેખમાંથી ઉપલબ્ધ થાય છે. વળી એ લેખ બીજી રીતે પણ મહત્ત્વનો છે. લેખકના કલા શિવાયના પણ અનેક સંસ્કૃતિને લગતા શોખના વિષયો તથા કેળવણી, જીવન, કુદરત વ. પર તેમનું સ્વતંત્ર ચિંતન પણ તેમાં રજૂ થયેલું છે. ટૂંકમાં, લેખકનું સાહિત્યકાર લેખેનું પૂર્ણ વ્યક્તિત્વ ધરાવનારો તે પ્રતિનિધિલેખ છે.

શ્રી. કાકાસાહેબે સાહિત્ય અને કલા શબ્દોને નામે, કાવ્યસમગ્રની-કલાસમગ્રની અર્થાત્ સાહિત્ય સહવર્તમાન કલાની સામાન્ય ચર્ચા કરી છે. એક સ્થળે તેમણે કહેલું છે કે "સાહિત્યનો વ્યાપક, અને એટલા માટે ખરો અર્થ જોઇએ તો વાઙ્મય પ્રમાણે જ નાદમય અને. વર્ણમય સાહિત્યનો પણ તેની અંદર સમાવેશ થવો જોઇએ." [૨૦] અત્રે, સાહિત્યનો વિશાલાર્થ કરી

૨૦. જી. આ. પૃ. ૪૩૮

સાહિત્ય સંગીત અને ચિત્રકલાને અનુક્રમે તેમાં સમાવી દીધાં છે અને એ દૃષ્ટિએ લેખકે–જો કે તર્કશુધ્ધ વ્યાખ્યાની વિરૂદ્ધ હોવાથી તેમણે અંગત રીતે–જે સાહિત્ય વ્યાખ્યા બાંધી છે, તે આપણે જોઈએઃ

"માણસના વિચારો, એની કલ્પનાઓ, ભાવનાઓ, લાગણીપ્રધાન અનુભવો બીજા આગળ અસરકારક રીતે વ્યક્ત કરવાની શક્તિ જે વસ્તુમાં છે તે સાહિત્ય, એ મારા પૂરતી સાહિત્યની વ્યાખ્યા છે....જેનામાં લાગણીઓ પર અનાયાસે અસર પાડવાની શક્તિ છે તે સાહિત્ય. ચેપીપણું એ સાહિત્યનો પ્રધાન ગુણ છે.[૨૧]

અહીં સાહિત્યની વ્યાખ્યા કરતાં પણ વિશેષતઃ વર્ણન થયેલું જણાશે. આ દૃષ્ટિથી લેખકે એક સૂત્ર પણ એ રીતે મૂકેલું છે કે "કલા એ હૃદયની ભાષા છે." આ ઉપરાંત, લેખકે જીવનની દૃષ્ટિએ આપેલી એક બીજી વ્યાખ્યા તે આ રહીઃ "કળા એટલે જીવનકળા, સર્વ ધર્મોનો સમન્વય, આદર્શ જીવનની સહજ સુવાસ."[૨૨] લેખકની આ બન્ને વ્યાખ્યાઓનું સંયોગીકરણ કરતાં, આપણને કૉલરિજની કવિતા વિશેની વ્યાખ્યા જે, "કવિતા તે સર્વ માનવજ્ઞાન, માનવવિચારો, માનવ મનોરાગ, લાગણીઓ, ભાષા એ સર્વનો પલ્લવ અને સુગંધ છે,"[૨૩] એની સાથેનું અલબત આકસ્મિક પણ ઘણું સામ્ય જણાશે.

આ ઉપરાંત લેખકનું એક ઇતર મંતવ્ય જેને કલાની ત્રીજી વ્યાખ્યા ગણી શકાય તે એ કે, "હૃદયના અમૂર્ત ભાવો, મૂર્ત વસ્તુઓદ્વારા વ્યક્ત કરવા એ કળાનું પ્રધાન કાર્ય છે."[૨૪] આ મંતવ્યને સ્પષ્ટ રીતે સમજવા માટે શ્રી. કાકાસાહેબની કલાની સર્જનપ્રક્રિયાસંબંધી તમામ ચર્ચાને સમજવી જોઈએ.

---

૨૧. જી. ભા. પૃ. ૮. આ જ વ્યાખ્યા પાછળ રહેલા સિદ્ધાંતને લેખકે અન્યત્ર મૂકેલો છેઃ–"સાહિત્ય એ સાવ નૈસર્ગિક પ્રવૃત્તિ છે. અવલોકન, નિરીક્ષણ, વિચાર, કલ્પના કે ભાવના જ્યારે ઉત્કટ થઈ જાય છે ત્યારે માણસથી બોલી જવાય છે અને ઉત્કટતાનો સ્વભાવ જ છે કે એની ભાષામાં કંઈક ચમત્કૃતિ કાંઈક અસાધારણપણું, કંઈક આકર્ષણ આવી જ જાય છે." જી. ભા. માંથી જીવનવિહાર પૃ. ૩

૨૨. જી. આ. પૃ. ૪૯૭.

૨૩. રમણભાઈ નીલકંઠકૃત 'કવિતા અને સાહિત્ય' ૧ લું વોલ્યુમ પૃ. ૩૪૧.

૨૪. જી. આ. પૃ. ૪૯૪.

વિવેચનને જરૂરી લેખોની વર્ગણી એમની રીતે નીચે પ્રમાણે મૂકીશું:

(૧) 'જીવનનો આપ'

(૨) 'સાહિત્ય વિવેચન'

(૩) 'સાહિત્ય પરિચય'

તેમના 'જીવનનો આપ' વિભાગમાં કલામીમાંસા છે; 'સાહિત્યવિવેચન' વિભાગમાં સાહિત્ય વિશેની સામાન્ય ચર્ચાના લેખો, વ્યાખ્યાનો વ. છે; અને ધ્યત્તાબળમાં સહુથી મોટો 'સાહિત્યપરિચય' વિભાગ છે, જેમાં લેખકે સાહિત્યનાં પુસ્તકોનાં અવલોકનો તથા પ્રસ્તાવનાઓ મૂકી છે; અને 'કવિવર રવીન્દ્રનાથ,' 'સ્વ. કવિ. કાન્ત', 'ગુજરાતી સાહિત્યના ભીષ્માચાર્ય' જેવા લેખકોકવિઓ વિશેના પરિચયાત્મક વિવેચનોનોંધો પણ તે વિભાગમાં દાખલ કરેલાં છે. અલબત, આ બધું વર્ગીકરણ, તેમના ગ્રંથસ્થ થયેલાં લખાણોનું જ છે. અને તેમાં આવતા પત્રો ઉપરાંત બીજા એવા અનેક ખાનગી પત્રો મારફત તેમણે કેટલુંય વિવેચન કરેલું છે; તે જો પુસ્તકાકારે પ્રસિદ્ધ થાય તો પત્રદ્વારા વિવેચનનો એક રમ્યરસિક, લોકગમ્ય (Popular) અને 'આત્મનેપદી' વિવેચનપ્રકાર સહુથી વિશેષ પ્રમાણમાં અને યોગ્ય રીતે ખેડવાનું માન તેમને ખાતે જમા થાય.

હવે, શ્રી. કાકાસાહેબની છૂટી છૂટી કલામીમાંસાની ચર્ચા પરથી, તેમનો સમગ્ર કલાનો દૃષ્ટિકોણ સાંકળી લઈને ગોઠવવાનો રહે છે. જો કે તેમનો ૧૨મી ગુજરાતી સાહિત્યપરિષદના કળાવિભાગના પ્રમુખ તરીકેનો જે લેખ છે, તેમાં લેખકે કલાવિષયક લગભગ બધા જ સિદ્ધાંતોનો ખંડશઃ પણ એકજ સ્થળે ઉપચય કરેલો છે. તેથી સળંગસૂત્ર નહિ તો પણ એક સામટા સિદ્ધાંતોની સર્વાંગીણ કલાચર્ચા તે લેખમાંથી ઉપલબ્ધ થાય છે. વળી એ લેખ બીજી રીતે પણ મહત્ત્વનો છે. લેખકના કલા શિવાયના પણ અનેક સંસ્કૃતિને લગતા શોખના વિષયો તથા કેળવણી, જીવન, કુદરત વ. પર તેમનું સ્વતંત્ર ચિંતન પણ તેમાં રજૂ થયેલું છે. ટૂંકમાં, લેખકનું સાહિત્યકાર લેખેનું પૂર્ણ વ્યક્તિત્વ ધરાવનારો તે પ્રતિનિધિલેખ છે.

શ્રી. કાકાસાહેબે સાહિત્ય અને કલા શબ્દોને નામે, કાવ્યસમગ્રની—કલાસમગ્રની અર્થાત્ સાહિત્ય સહવર્તમાન કલાની સામાન્ય ચર્ચા કરી છે. એક સ્થળે તેમણે કહેલું છે કે "સાહિત્યનો વ્યાપક, અને એટલા માટે ખરો અર્થ જોઇએ તો વાઙ્મય પ્રમાણે જ નાદમય અને વર્ણમય સાહિત્યનો પણ તેની અંદર સમાવેશ થવો જોઇએ."[૨૦] અત્રે, સાહિત્યનો વિશાલાર્થ કરી

---

૨૦. જી. આ. પૃ. ૪૩૮

સાહિત્ય સંગીત અને ચિત્રકલાને અનુક્રમે તેમાં સમાવી દીધાં છે અને એ દષ્ટિએ લેખકે–જો કે તર્કશુધ્ધ વ્યાખ્યાની વિરૂદ્ધ હોવાથી તેમણે અંગત રીતે–જે સાહિત્ય વ્યાખ્યા બાંધી છે, તે આપણે જોઇએ:

"માણસના વિચારો, એની કલ્પનાઓ, ભાવનાઓ, લાગણીપ્રધાન અનુભવો બીજા આગળ અસરકારક રીતે વ્યક્ત કરવાની શક્તિ જે વસ્તુમાં છે તે સાહિત્ય, એ મારા પૂરતી સાહિત્યની વ્યાખ્યા છે....જેનામાં લાગણીઓ પર અનાયાસે અસર પાડવાની શક્તિ છે તે સાહિત્ય. ચેપીપણું એ સાહિત્યનો પ્રધાન ગુણ છે.[૨૧]

અહીં સાહિત્યની વ્યાખ્યા કરતાં પણ વિશેષતઃ વર્ણન થયેલું જણાશે. આ દષ્ટિથી લેખકે એક સૂત્ર પણ એ રીતે મૂકેલું છે કે "કલા એ હૃદયની ભાષા છે." આ ઉપરાંત, લેખકે જીવનની દષ્ટિએ આપેલી એક બીજી વ્યાખ્યા તે આ રહીઃ "કળા એટલે જીવનકળા, સર્વ ધર્મોનો સમન્વય, આદર્શ જીવનની સહજ સુવાસ."[૨૨] લેખકની આ બન્ને વ્યાખ્યાઓનું સંયોગીકરણ કરતાં, આપણને કૉલરિજની કવિતા વિશેની વ્યાખ્યા જે, "કવિતા તે સર્વ માનવજ્ઞાન, માનવવિચારો, માનવ મનોરાગ, લાગણીઓ, ભાષા એ સર્વનો પલ્લવ અને સુગંધ છે,"[૨૩] એની સાથેનું અલબત આકસ્મિક પણ ઘણું સામ્ય જણાશે.

આ ઉપરાંત લેખકનું એક ઇતર મંતવ્ય જેને કલાની ત્રીજી વ્યાખ્યા ગણી શકાય તે એ કે, "હૃદયના અમૂર્ત ભાવો, મૂર્ત વસ્તુઓદ્વારા વ્યક્ત કરવા એ કળાનું પ્રધાન કાર્ય છે."[૨૪] આ મંતવ્યને સ્પષ્ટ રીતે સમજવા માટે શ્રી. કાકાસાહેબની કલાની સર્જનપ્રક્રિયાસંબંધી તમામ ચર્ચાને સમજવી જોઇએ.

---

૨૧. જી. આ. પૃ. ૮. આ જ વ્યાખ્યા પાછળ રહેલા સિદ્ધાંતને લેખકે અન્યત્ર મૂક્યો છે:–"સાહિત્ય એ સાવ નૈસર્ગિક પ્રવૃત્તિ છે. અવલોકન, નિરીક્ષણ, વિચાર, કલ્પના કે ભાવના જ્યારે ઉત્કટ થઇ જાય છે ત્યારે માણસથી બોલી જવાય છે અને ઉત્કટતાનો સ્વભાવ જ છે કે એની ભાષામાં કંઈક ચમત્કૃતિ કાંઇક અસાધારણપણું, કંઈક આકર્ષણ આવી જ જાય છે." જી. ભા. માંથી જીવનવિહાર પૃ. ૩

૨૨. જી. આ. પૃ. ૪૯૭.

૨૩. રમણભાઈ નીલકંઠકૃત 'કવિતા અને સાહિત્ય' ૧ લું વૉલ્યુમ પૃ. ૩૪૧.

૨૪. જી. આ. પૃ. ૪૯૪.

આ કલાસમગ્રની સર્જનપ્રક્રિયા, તેની પાછળનો કલાકારનો માનસવ્યાપાર, ભાવસંવેદના અને કલાદૃષ્ટિ એ બધાં વિશે પ્રસંગોપાત્ત શ્રી કાકાસાહેબે છૂટક છૂટક કહેલું છે. સહુથી પહેલાં તો, કલાના ઉદ્ભવ પૂર્વેની કલાકારની દશા, લેખક નીચે પ્રમાણે પ્રશ્નરૂપે રજૂ કરે છે:

“ જ્યાં સુંદર કુદરત ચારે કોર પથરાયેલી છે અને જીવનના હૃદયવેગી પ્રસંગો આપણને ક્ષણે ક્ષણે જોવા મળે છે ત્યાં કેવળ એની નોંધ જોવામાં કોને વિશેષ રસ પડે ? નિરીક્ષણમાં આવતી સુંદરતા ઉપરાંત એવી કેટલીયે સુંદરતા મનુષ્યજીવમાં પ્રવેશ કરી શકે છે જે કેવળ ભાવગમ્ય છે. મનુષ્યની સંસ્કારિતા, એની ઉચ્ચ અભિલાષા, એની કોમળ ઉત્કટ અને પવિત્ર લાગણીઓ, અને જીવનના સર્વોચ્ચ આદર્શની સ્પષ્ટ કે અસ્પષ્ટ ઝાંખી; એ બધાંને લીધે એના હૃદયમાં અસાધારણ સુંદરતા પ્રગટે છે; જે વ્યક્ત કર્યા વગર કળાકારને ચેન પડે નહિ, અને છતાં એ ગૂઢ વસ્તુ વ્યક્ત કેમ કરાય એની મૂંઝવણ એને રહે જ છે......જીવનની આર્યતાનો કંઈક અપૂર્વ પાસો એની નજરે ચઢયો, એને અસાધારણ આનંદ થયો, હવે એ શી રીતે વ્યક્ત કરે ? એ આનંદને જો એ અમર ન કરી શકે તો એનું જીવન શી રીતે કૃતાર્થ થાય ? ”[૨૫]

આ અવતરણમાં લેખક પ્રકૃતિ, માનવજીવન અને જગતના અનુભવને પરિણામે જન્મતી ભાવસંવેદનાને કલાકાર કેવી રીતે વ્યક્ત કરી શકે તેની સંભાવના વિચારે છે. અને જાણે એ પ્રશ્નનો જ જવાબ ન આપી રહ્યા હોય, તેમ લેખક બીજે સ્થળે છેક ૧૨મી સાહિત્ય પરિષદના લેખમાં નીચેનો ફકરો મૂકે છે:

“ સૌંદર્ય સાથે ભાવોનું મિલન થયું કે તરત એમાંથી સર્જનશક્તિ જાગ્રત થાય છે, અને એ પોતાની પ્રતિભાથી નવાં નવાં રૂપો, નવી નવી આકૃતિઓ, નવા નવા વર્ણવિન્યાસો અને નવા નવા આલાપો પેદા કરે છે. ભાવોની જાગ્રતિ, એમની નવનિર્મિતિ, એમની સંક્રાન્તિ અને એમાંથી નીકળતી અસ્વસ્થતાને અંગે પ્રાપ્ત થતી તૃપ્તિ—એ બધું કળાનું સ્વરૂપ છે. એને માટે વાહન તરીકે કઈ વસ્તુ વપરાય છે એ ગૌણ સવાલ છે. માટી, પથ્થર, લાકડું, ધાતુ, કાચ, સાબુ, મીણ, હાથીદાંત ગમે તે પદાર્થ વાપરો; રંગરેખા, દોરા, મણિ ગમે તેની મદદ લો, ગદ્ય અને ગેય શબ્દો વાપરો અથવા મૂક અભિનય કરો; કળા સ્થાપત્યની હો કે નગરરચનાની હો, સમાજરચનાની

૨૫. જી. આ. પૃ. ૪૨૫.

હો; મહાકાવ્યના સંવિધાનચાતુર્યની હો, કળા બધે એક જ છે. કળાનો ઉગમ વસ્તુજાતમાં નથી પણ મનુષ્યહૃદયમાં છે.”૨૬

અહીં, લેખક કલાસર્જનની વેળાએ કલાકારની બધીજ માનસિક પ્રક્રિયા–સિસૃક્ષા સમયનો કલાકારનો મનોવ્યાપાર–રજૂ કરે છે. કલાકારને સૌંદર્યાનુભવથી ભાવસંવેદનાની સર્જનપ્રેરક આતુર અસ્વસ્થતા જાગે છે, તે સમયે તે અમૂર્ત ભાવને કલ્પનાવડે મૂર્ત સ્વરૂપ આપવા મથે છે. અથવા લેખકે જે કલાની ત્રીજી વ્યાખ્યા રજૂ કરી છે તે પ્રમાણે “હૃદયના અમૂર્ત ભાવો, મૂર્ત વસ્તુઓદ્વારા વ્યક્ત કરવા એ કળાનું પ્રધાન કાર્ય છે.” બરાબર આજ બાબત તેમણે બીજે સ્થળે શબ્દફેરે કહેલી છે.૨૭

ઉપર્યુક્ત અવતરણમાં, લેખક જુદી જુદી કલાના સર્જનનાં જે ઉપાદાનો રજૂ કરે છે તે પરથી જોઈ શકાશું કે લલિતકળાથી વ્યવહારુ –પ્રયુક્ત (applied) કલાને વ્યાવૃત્ત ન કરતાં, તે સહુને સાથે જ ગણાવ છે. કારણ, તે સહુ પાછળ ઓછોવત્તો કલાનો સર્જનવ્યાપાર તો રહેલો જ છે. તે પછી તેનાં ઉપાદાનો ભલે તે હોઇ શકે. કારણ, કલાનુ ઉપાદાન એ ગૌણ વસ્તુ છે, કલાકારનું સર્જનપરમાનસ એ જ મુખ્ય છે. અને તેથી, તેમણે અવતરણના અંતના વાકયમાં કહ્યું છે જે કલાનો ઉગમ ઉપાદાનોની વસ્તુસામગ્રીમાંથી જ નહિ પણ કવિના હૃદયમાંથી સ્ફૂરતી કવિત્વદૃષ્ટિમાંથી જ મુખ્યત્વે થાય છે.

કલાના આ સંભવસંબંધી વિશેષ વિચાર કરતાં, લેખક કંઇક દાર્શનિક પદ્ધતિથી એક મહત્ત્વનો મૌલિક સિદ્ધાંત આ પ્રમાણે રજૂ કરે છેઃ

“કળાનો બીજી રીતે પણ વિચાર કરી શકાય. સમાધિસ્થિતિમાં માણસમાં અહંતામમતા રહેતી નથી. તે વખતનો અનુભવ અપૌરુષેય હોય છે. જ્યાં ભેદ જ નહિ ત્યાં નિર્વચનનો સવાલ જ ક્યાંથી હોય? પણ એ સમાધિનું વ્યુત્થાન થયા પછી સમાધિકાળનો અનુભવ અને ત્યારપછીની પ્રાકૃત દશા વચ્ચે જે અંતર પેદા થાય છે અને તે અંતરનું ભાન થાય છે એમાંથી કળાનો સંભવ છે. જીવસ્થિતિના વ્યક્તિત્વ ઉપર આવ્યા પછી ખોયેલું બધા સાથેનું ઐક્ય પાછું અનુભવવા માટે કળા મારફતે માણસ

૨૬. જી. આ. પૃ. ૪૯૩–૯૪

૨૭. જી. આ. માંથી ‘કળા એક જીવનદર્શન’ પૃ. ૫૦૯:–“માણસના મનમાં સૌંદર્યભાવના જન્મ લે અને તે પાર્થિવ વસ્તુઓ મારફતે પ્રગટ થવા મથે ત્યારે જ કળા સંભવે છે. મનુષ્યકલ્પનાની પ્રસૂતિવેદનામાંથી જ કળાનો સંભવ છે.

પ્રયત્ન કરે છે. વિશ્વાત્મૈક્યભાવ, સર્વાત્મૈક્યભાવ એ જ પરમ આનંદ છે. સમાધિમાં જે ક્ષણૈક અનુભવ્યો તે આનન્દ ઇન્દ્રિયોદ્વારા વ્યક્ત કરી બીજાઓને એની ઝાંખી કરાવવાનો જે પ્રયત્ન તે જ સાચું કાવ્ય છે, તે જ કળા છે."[૨૮]

મમ્મટે કલાનુભવ માટે કહેલી બીજા અનુભવોના વિગલિતપણાની દશા અને પરિમિતપ્રમાતૃત્વનો લોપ, એ મુદ્દો શ્રી. કાલેલકરે આ સિદ્ધાંતની શરૂઆતમાં મૂકેલો છે.[૨૯] અને તેને માટે યોગની પરિભાષા વાપરી એમ કહે છે કે કલાસંભવ વેળા સમાધિસ્થિતિમાં બને છે તેમ કલાકારનું વ્યવહાર સાથેનું અનનુસંધાન થતાં અહંતામમતાનો નાશ થાય છેઃ આ મુદ્દાનો અનુવાદ અને વિવરણ શ્રી. કાકાસાહેબે બરાબર મણિલાલ દ્વિવેદીની રીતે જ કરેલાં છે. તેમણે પણ યોગની નિર્વિકલ્પ સમાધિ સાથે કલાનુભવને સરખાવી આ બાબત કહેલી છે.[૩૦] શ્રી. પાઠકે પણ આતી આ વસ્તુ કલામીમાંસાની દૃષ્ટિએ ચર્ચેલી છે.[૩૧]

પણ મમ્મટના આ મુદ્દાથી આગળ જઇ શ્રી. કાકાસાહેબ કલાનો એક અતીવ તાત્ત્વિક મુદ્દો યોગની જ પરિભાષામાં રજૂ કરે છે; જે એમની તત્ત્વગ્રાહી અને મૌલિક એવી કલામીમાંસાની શકિતનો દ્યોતક છે. શ્રી. કાકાસાહેબ કહે છે કે કલાકાર ભાવસંવેદનની એવી સમાધિસ્થિતિ અનુભવી રહે તે પછી તેના માનસનું વ્યવહાર સાથે અનુસંધાન થાય છે. એ વેળા ભાવસંવેદન અને વ્યવહારજગત, બન્ને વચ્ચેનું અફાટ અંતર તે અનુભવે છે; ત્યારે, કલાકાર વ્યવહાર–જગતમાં રહી પેલા એકવાર અનુભવેલ ભાવસંવેદનને કલ્પનાદ્વારા સંસ્મરીને, ફરીવાર અનુભવીને–શ્રી. કાકાસાહેબના આગલા અવતરણના શબ્દમાં–નવનિર્મિતિ કરે છે, અને તે તેનું કલાસર્જન બને છે. આને બીજી રીતે એમ કહી શકીએ કે ભાવનાનું અને વ્યવહારનું તે અંતર ટાળે છે, માટે જ તે કળા છે.

કવિ વર્ડઝવર્થનો કલાસર્જનનો સિદ્ધાંત કે કાવ્ય એ emotions

---

૨૮. જી. આ. માંથી 'કળા એક જીવન દર્શન'—પૃ. ૫૦૮.

૨૯. એ જ સિદ્ધાંતવાળી શ્રી. કાકાસાહેબની એક વિચારકલિકા જી. આ. પૃ. ૪૭૫ માંથીઃ–"કળાની ઉપાસનામાં અહંકારનો લય કરવો એ એક કળાનો મહદાનંદ છે—विगलितवेद्यान्तरं परमानंदम् ।"

૩૦. આપણું વિવેચન સાહિત્ય—પૃ. ૬૬

૩૧. એજન પૃ. ૨૬૫–૬૬.

recollected in tranquility છે, એ ઉપર્યુક્ત સિદ્ધાંતનું જ, પણ કેવું કાચું સ્વરૂપ છે તે આ ઉપરથી જણાશે.

ઉપર્યુક્ત અવતરણને અંતે તેઓ કહે છે કે ભાવનાસંવેદનમાંથી જન્મતો આ આનંદ કલાકાર સર્જનદ્વારા વ્યક્ત કરી ભાવકને ઇન્દ્રિયોદ્વારા અનુભવાવે છે. રમણભાઇએ પણ કલાની આવી જ વ્યાખ્યા આપી કહેલું છે કે "ઇન્દ્રિયગમ્યરૂપમાં ભાવના પ્રકટ કરવી એ કલાનું કામ છે." જો કે, શ્રી. કાકાસાહેબ કહે છે કે વ્યવહારમાં ઇન્દ્રિયોના આનંદ વિષયજન્ય હોય છે, ત્યારે કલાનુભવમાં તે ભાવનાજન્ય હોય છે. અને તેમાં પણ ખાસ કરીને અમુક જ ઇન્દ્રિયોનો ઉપયોગ કલાર્થે થાય છે.[૩૨] આ ભાવનાજન્ય આનંદ સાત્ત્વિક પ્રકારનો છે[૩૩] અને માટે જ તે બીજાઓ સાથે ઉપભોગ કરવાની ઇચ્છા થાય છે. અને એ ઇચ્છામાંથીજ કલાસર્જનવ્યાપાર ઉદ્ભવે છે. તેથી કરીને શ્રી. કાકાસાહેબે ભૂખ અને કામવાસનાના આનંદને કલાનો મુખ્ય રસ ન બનાવવો જોઇએ એમ કહ્યું છે. (જી. આ. પૃ. ૫૦૪).[૩૪] કારણકે "કળાનો પ્રયત્ન ઇન્દ્રિયાતીત આનંદને વિષયવાસનાના સંસર્ગથી દૂષિત ન કરતાં તેને શુદ્ધ સ્વરૂપમાં અનુભવવાનો હોય છે. (જી. આ. પૃ. ૪૭૮)[૩૫] આ કારણે તેમાં 'તાદાત્મ્ય અને તાટસ્થ્ય' (જી. આ. પૃ. ૪૯-૫૦) હોવાથી તેને લેખકે

---

૩૨. (૧) "કલાત્મક આનંદની ઇન્દ્રિયો બે. કલારસિક મન, નેત્ર ને કર્ણદ્વારાજ તે આનંદ ભોગવી શકે છે. આ બે ઇન્દ્રિયોજ હૃદયની ઉન્નતિ કરનારી છે. અને તેથીજ માણસે તેમનો દુરુપયોગ કદી પણ કરવો જોઈએ નહિ." જી. આ. પૃ. ૫૦.

(૨) ... ... કળાપૂજનમાં બધીજ ઇન્દ્રિયો સરખી લાયકાત ધરાવતી નથી. ... ... શ્રવણ અને નયન એ બેની સૂક્ષ્મ છતા જબર શક્તિ અલિપ્તપણે કામ કરી શકે એમ છે. એ બેની વિલાસિતા અટકાવી એમને કલાગ્રહણની દીક્ષા આપી શકાય છે. ભોગપરાઙ્મુખ કરી એમને કેવળ સૌન્દર્યપૂજક કરી શકાય છે." જી. આ. પૃ. ૪૧૯.

૩૩. (૧) "તટસ્થ આનંદનો ઉપભોગ બીજાઓની સાથે લેવાની ઈચ્છા થાય છે તેથી તે સાત્ત્વિક છે. ઇન્દ્રિયોદ્વારા તેનો ઉપભોગ લેવાય છે છતા તે વિષયાનંદ નથી." જી. આ. પૃ. ૪૯.

(૨) ભોજનરસ અન કામવિકાર લોકયાત્રા માટે ગમે તેટલાં આવશ્યક હોય તો યે એમાં તટસ્થ આનંદ હોતો નથી. અલિપ્તપણે, અનાસક્તપણે જે આનંદ અનુભવી શકાય તે જ કલાનો વિષય થઈ શકે છે." જી. આ. પૃ. ૪૧૧

૩૪ શ્રી. પાઠકે પણ 'કાવ્યની શક્તિ'માં આ જ કહેલું છે. પૃ. ૨૩-૨૫.

૩૫. આ જ મંતવ્યનું સરખાપણું જુઓ આ. વિ. પૃ. ૧૬૫ (આનંદશંકરનો મત) અને પૃ. ૨૬૫ (શ્રી. પાઠકનો મત).

સર્વાત્મૈક્યભાવવાળો આનંદ લેખ્યો છે. તેથી જ અન્ય સ્થળે લેખકે કહ્યું છે કે "કળાનો વ્યાપાર ઇન્દ્રિયગોચર હોય છે પણ એનો આનંદ તો વિષયાતીત હોવો જોઇએ." (જી. આ. પૃ. ૪૧૮...તથા પૃ. ૪૨૧).

કલાકારની આ સિસૃક્ષાવૃત્તિ વિશે લેખકે આ પ્રમાણે વિચાર કરેલો છેઃ

"Art as creative necessity એટલે કે માણસમાં 'एकोहम् बहुस्याम्'ની જે અદમ્ય વૃત્તિ છે તેના સંતોષ ખાતર માણસ જ્યારે હૃદયના ગૂઢ અને ઉત્કટ ભાવોને વ્યક્તરૂપ આપવા પ્રેરાય છે ત્યારે એના મનમાં જે પ્રયોજન હોય છે તેની વધારે મીમાંસા થવાની જરૂર છે."[૩૬]

પોતાના અનુભવને સર્વગમ્ય કરવાની જે કલાકારની આ વૃત્તિ છે, તેનું મૂળ આ પ્રમાણે માનસશાસ્ત્રીય ગણી, આ મુદ્દાને છેડીને લેખકે એ સ્થળે તો અછડતો મૂકી દીધેલ છે.[૩૭]

પણ આ આખી સર્જનપ્રક્રિયાની આદ્યશક્તિ તો આપણે કલાકારની કલાદૃષ્ટિને—કવિત્વદૃષ્ટિને લેખીશું. લેખક કહે છે, "...જો વિશિષ્ટ જાતની શક્તિ કેળવેલી હોય તો જ્યાં અસંખ્ય લોકોને આનંદપ્રતીતિ થતી નહોતી ત્યાં આનંદ ગ્રહણ કરવાની શક્તિ અથવા ક્ષમતા અર્પી શકીએ છીએ એને જ કલાદૃષ્ટિ કહે છે."[૩૮]

---

૩૬. જી. આ. માંથી 'કળા એક જીવનદર્શન'–પૃ. ૫૧૬.

૩૭. શબ્દફેરથી જો કે વધુ સ્પષ્ટતાથી તેમણે બીજે સ્થળે આની આ બાબતની કંઇક મીમાંસા કરેલી છેઃ

"સાહિત્યની પ્રવૃત્તિ હંમેશા સમાજસેવાને અંગેજ થાય છે એમ નથી. માનસિક આનંદ, સમાધાન, મૂંઝવણ અથવા વ્યથા પ્રગટ કરવાની, શબ્દબદ્ધ કરવાની માણસમાં જે સહજ વૃત્તિ છે તેમાંથી સાહિત્યનો ઉદ્ગમ છે; સાહિત્યની પ્રવૃત્તિ મુખ્યત્વે પોતાના લાગણીપ્રધાન મનન અથવા ઉદ્ગારને બીજામાં સંક્રાન્ત કરવાની ઈચ્છાથી થાય છે. તેથી સાહિત્ય એ મુખ્યત્વે સામાજિક વસ્તુ છે એમ કહી શકાય."–જી. ભા. પૃ. ૯.

આ દૃષ્ટિએ જ આ લેખમાં મૂકેલી સાહિત્યની પહેલી વ્યાખ્યા તેમણે ઘડેલી છે. જેમાં ઉપર કહેલી સાહિત્યની લાગણી 'સંક્રાન્ત' કરવાની શક્તિને તેમણે ત્યાં 'ચેપ' લગાડવાની શક્તિ તરીકે વર્ણવી છે. અને પોતાને વિશે જ્યાં એમણે એમ કહેલું છે કે "હું તો સંસ્કારો પાડી ચેપ લગાડવામાં જ માનું છું" અને "શાસ્ત્રીય વિવેચન કરવાનો મારો દાવો છે જ નહિ," ત્યાં આગળ લેખક અજાણપણે પણ પોતાની સાહિત્યકાર લેખેની શક્તિને જ આગળ કરે છે.

૩૮. જી. આ. માંથી 'આનંદના ઝરણાં'—પૃ. ૬.

આ સ્થળે શ્રી કાકાસાહેબની કલાકારની આખી સર્જનપ્રક્રિયા સંબંધી તમામ ચર્ચાનો અંત આવે છે. હવે આપણે વિવિધ કલાઓ વિશેની તેમની મીમાંસા આરંભીએ.

અમૂર્ત ભાવોને વિવિધ ઉપાદાનોદ્વારા મૂર્ત કરતી જુદી જુદી કલાઓની વિશિષ્ટતા તથા પરસ્પરની સરખામણી વ. થોડેક અંશે તેમણે કરેલાં છે અને વાણી જેનું ઉપાદાન છે તેવા સમસ્ત સાહિત્યની–વાઙ્મયની, કે વાઙ્મયનું ઉત્તમાંગ છે એવી કવિતાકલા વિશેની સ્વરૂપચર્ચા પણ અન્ય કલાઓને અનુલક્ષીને કરેલ છે. આ કલાચર્ચા પાછળ તેમની જીવનદૃષ્ટિ તો છે જ.

"સાહિત્ય, સંગીત અને કળા ત્રણેય એકબીજાનાં પરમ મિત્ર છે, એકકુટુંબી છે." (જી. આ. પૃ. ૪૮૯) એમ કહીને પણ સાહિત્યને તેમણે ગુરુપદે સ્થાપ્યું છે. "માટે સાહિત્યે મોટાભાઈની ફરજ સમજી સંગીત અને કળાને પોતાની સાથે રાખવાં જોઈએ." (જી. ભા. પૃ. ૧૨).

"સાહિત્ય એ કળાનો જ એક ભાગ છે" એમ કહી સાહિત્યની કવિતાકલાનું વિશિષ્ટ સ્વરૂપ કવિ માટે નિર્દેશતાં, શ્રી. કાકાસાહેબ કહે છે કેઃ

"જો એ કવિ હોય તો શબ્દ મારફતે જે કંઈ વ્યક્ત થઈ શકે તેની મદદથી એ અવ્યક્ત આનંદને મૂર્તરૂપ આપવાને એ મથે છે. શબ્દરચના તાલબદ્ધ કરી, શબ્દોની સૂચનશક્તિની પરમાવધિનો ઉપયોગ કરી અશક્ય કાર્ય એ શક્ય કરી બતાવે છે. અસંખ્ય લોકોએ મૂંગાની પેઠે જે અનુભવ મેળવ્યો હતો, પણ જે તેઓ વ્યક્ત કરી શકતા નહોતા, તેણે વાચા અર્પણ કરી અને અનુભવને બોલતો કર્યો." (જી. આ. પૃ. ૪૨૫).

કવિતાને આવશ્યક વાણીના ઉપાદાનની વિશિષ્ટતા અને તેદ્વારા ભાવસંક્રમણ, એ આ અવતરણનો માયનો છે. પણ કવિતાકલા વિશે અત્રત્ય રજૂ કરેલા સિદ્ધાંતમાના એક મુદ્દાનું સ્પષ્ટીકરણ આવશ્યક છે. અને તે એ કે કવિની કવિતાકલા છંદોબધ્ધ શબ્દરચનામાં રહેલી સૂચનશક્તિદ્વારા ભાવનિરૂપણ કરે છે. એટલે જ કવિતાકલાને ચિત્રકલા સાથે સરખાવતાં, શ્રી. કાકાસાહેબે એ કલાનું ભેદદર્શન પણ આજ દૃષ્ટિએ કરેલું છે કે "શબ્દોમાં અંકનકલા નથી, પણ સૂચનકલા છે." (જી. આ. પૃ. ૪૯) શ્રી. કાકાસાહેબ 'સમભાવ' લેખમાં કહે છે કે સાહિત્ય પાસે અંકનકલા નથી અને સૂચનકલા છે તેથી તે શબ્દોદ્વારા સૌન્દર્ય કેવું હશે તે સૂચવે છે. પણ તેને એક મુશ્કેલી એ નડે છે કે જ્યારે તેને ચિત્રાત્મક દૃશ્યો રજૂ કરવાનાં હોય છે ત્યારે

અંકનકલાની જે જે આલેખનખૂબીઓ છે તે તે વ્યક્ત કરી શકતી નથી. તે બાબત 'અવ્યક્ત સૌંદર્ય'ના લેખમાં તેઓ જણાવે છેઃ

" કોઈ પણ દર્શનમાં આકૃતિ, ગતિ માર્દવ યા કાઠિન્ય, રંગ અને કાન્તિનું જ વર્ણન આવવાનું. એની બહારનું કેટલુંય સૌંદર્ય આપણે પ્રતિદિન નજરે જોઈએ છીએ પણ પૃથક્કરણ કરી તેની જુદી જુદી છટાઓ માટે સર્વમાન્ય સંજ્ઞાઓ ભાષાઓ નક્કી કરેલી ન હોવાથી તેનું વર્ણન આપણે શબ્દમાં કરી શકતા નથી. મૂંગાને એકાદ સુંદર સ્વપ્નું આવે તો તે બીજાને શી રીતે જણાવે ? તેને તે પોતાની અંદર જ જીરવવું રહ્યું, गूंगेको स्वपनो भयो समुझ समुझ पछताय " જી. આ. પૃ. ૨૩.

લેખકે અહીં સાહિત્યકલાની મર્યાદા આંકી છે અને તે યથાર્થ પણ છે. છતાં કહેવું જોઈએ કે સાહિત્યની સૂચનશક્તિ, આ કલાની બધી મર્યાદાનો ભંગ વાળી દે છે. શ્રી. પાઠકે " કાવ્યની શક્તિ " લેખમાં આ બાબતને ચર્ચતાં કહ્યું છે કે ચિત્રકલા અંકનકલાદ્વારા જે કાર્ય સાધે છે, તે સાહિત્યકલા પોતાની જાતજાતની ભાવદર્શી ભંગીઓદ્વારા સાધે છે. (આ. વિ. સા. પૃ. ૨૬૨-૬૪). એમાં જ સાહિત્યકલાની અન્ય કલા જોડેની સમાનતા, મર્યાદા અને વિશિષ્ટતા રહેલી છે.

ચેખોવની કલા

લેખક : કૃષ્ણવદન જેટલી

'He is the poet of the reality of the unique human heart for which the moment is Eternity and the place is Everywhere.' —*Sean O'Faolain*

ચેખોવ અને મોપાસાંએ તેમની વાર્તાઓ દ્વારા દુનિયાના એકેએક દેશમાં પોતાની કીર્તિ ફેલાવી છે. આ બે વાર્તાનિવેશોમાં ચેખોવનું સ્થાન સાહિત્યની દૃષ્ટિએ વિશિષ્ટ છે. તેણે મોપાસાં માફક દરેક મનુષ્યને પ્રેમી કે પ્રેમિકા તરીકે નથી આલેખ્યું; માનવીની અનુભૂતિઓને તેણે માત્ર એક જ ભાવમાં સીમાબદ્ધ નથી કરી; તેણે એક જ ચિત્રને ઉલટસુલટ કરી, આઘુંપાછું કરી, જુદાજુદા દૃષ્ટિબિંદુથી બતાવવા પ્રયાસ નથી કર્યો.

સૌંદર્ય અને પ્રેમના દ્વન્દ્વ જેટલી માનવજીવનની દરેક બાબત રસભરી નથી હોતી, છતાં સંપૂર્ણ સૌંદર્યપ્રેમી દૃષ્ટિવાળો કલાકાર પ્રેમ સિવાયની અનેક બાબતોમાંથી યે કલામય અને જીવન્ત સર્જનો ઉપજાવી શકે છે. ચેખોવ વાસ્તવિકતાનો પ્રેમી છે, છતાં તેની દૃષ્ટિ દરેક વસ્તુના હાર્દને વાંચી, ઉકેલી માનવોને સ્પર્શતાં સર્વગ્રાહ્ય અને સર્વદેશીય, સજીવ સુંદર ભાવચિત્રો આલેખી શકે છે. "Other writers lift us to the height of comprehension in their created worlds, but Tchekov seems to transmute the common reality. The scales drop down from our eyes while we are looking at the reality itself, not at one refashioned by the artist.' (J. Middleton Murry in 'The Nation and Atheæum')

'કઠણ, ઠંડા મનની અસર નીચે મોપાસાંનું માનસિક વાતાવરણ સ્પષ્ટ, તીક્ષ્ણ અને જોમભર્યું છે. પણ ચેખોવ મૃદુ, ઉષ્માયુક્ત પ્રેમાળ માટીમાંથી ઘડાયો છે.' ચેખોવમાં વિષાદ છે, પણ તેનામાં મોપાસાંમાં તરી આવતી માનવ પ્રત્યેની ઘૃણાનો અભાવ છે. લોકો પોતાની શક્તિ કરતાં વધુ દૂર જઈ શકતા નથી એવા અનુભવે ઘડેલા, શાણા દાક્તરની ક્ષમાભરી દૃષ્ટિથી તે માનવસ્વભાવને જુએ છે. સહાનુભૂતિ અને સૂઝ, વેધકદૃષ્ટિ અને ક્ષમા–એ ચેખોવની નીતિ તેમજ કલાની ઈમારતના સ્તંભો છે. જીવનનું ચિત્રાલેખન કરતાં પહેલાં તે તેનું પૃથક્કરણ કરી, તેનાં અંગોપાંગોને સમજવા

પ્રયત્ન કરે છે; તેના દાક્તરના ધંધાને લીધે તેનામાં મૃદુતા અને દયા સાથે વૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિબિંદુ કેળવાયેલું છે એટલે એ આધુનિક જીવનની નાડ જોઇ તરત જ નિર્ણય બાંધી શકે છે. 'આજે ચેખોવ તદ્દન આપણી સમીપ લાગે છે. પણ આવતી કાલે આપણે જાણીશું કે તે આપણાથી ક્યાંયે આગળ નીકળી ગયો છે.' એમ મી. મરિ કહે છે તેમાં કેવળ અંધપૂજકની પ્રશંસા નહિ, પણ ઘણું તથ્ય છે.

ચેખોવ સામાન્ય જનસ્વભાવને એકદમ સમજી શકે છે, એટલે જ દરેક માનવ તરફ સહાનુભૂતિથી જુએ છે. તેના માનવપ્રેમદ્વારા તે માનવના અંતરની ગુંચો ઉકેલી શકે છે અને દયાભાવ પ્રેરિત દાક્તર જેમ તે મનોવિશ્લેષણ કરે છે. આથી જ તેનામાં કાવ્યશક્તિ સાથે તટસ્થતા અને નિશ્ચલ પૃથક્કરણ મિશ્રિત થયાં છે. તેની કાવ્યશક્તિ તેને બીજા લેખકોથી જુદો પાડે છે, તેમ તેની તટસ્થતા અને તેનું નિષ્ઠુર પૃથક્કરણ તેને બીજા કવિઓથી જુદો પાડે છે. તે પાત્રનો વિશ્વાસ સંપાદન કરી, પાત્ર સાથે એવી રીતે ભળી જાય છે કે પાત્ર તેની સાથે અને તે પાત્ર સાથે ઘડીભર આત્મીયતા અનુભવે છે. છતાં તે શાણો છે અને હૃદય અને મગજની સમતુલા જાળવી, સંયમપૂર્વક તેનો સ્વભાવ વ્યક્ત કરે છે અને પાત્રની લાગણીના વહેણમાં તણાઈ જતો નથી, પણ પાત્રને ય લાગણીના વહેણમાં તણાતાં અટકાવે છે. એનું વ્યક્તિત્વ બીજા પર પ્રભાવ પાડે તેવું નહોતું, છતાં તેનો માનવપ્રેમ બધાંને તેની તરફ આકૃષ્ટ કરતો.

ચેખોવનાં પાત્રો સામાન્ય સ્ત્રીપુરુષો છે અને તેની વાતો તેમની સામાન્ય ગણાતી, છતાં પ્રબળ સુખદુ:ખની લાગણીઓ, મુંઝવણો અને તરંગોર્મિઓ છે. પણ તેની લેખનકલામાં સાધારણ ઘટનાઓ અને અનુભવોને એવી સ્વાભાવિકતા અને વિશદતાથી ઉપસ્થિત કરવાની શક્તિ છે કે એની વાર્તાઓ સરળ વસ્તુસ્થિતિ રજૂ કરતી હોય ત્યારે ય સુંદર અને આકર્ષક બને છે. જીવનના એક સામાન્ય પ્રસંગને ચુંટી, તેનો દીપક બનાવી તેનો પ્રકાશ તે નાયક અથવા નાયિકાના અંતરના ખૂણાઓમાં ફેંકે છે. માનવહૃદયની સૂક્ષ્મ અને મૃદુ લાગણીઓને તે એવી રીતે ઝીલે છે અને કાગળ પર ઉતારે છે કે એનો એકેએક શબ્દ હૃદયના ધબકારાથી જીવંત બને છે; તેની વર્ણન-શક્તિ એવી છે કે આપણે તેના વાયુમંડળમાં ઘેરાઇ જઇએ છીએ, આખું વાતાવરણ તે લાગણીમય બનાવી દે છે. એ જ એની દૃષ્ટિની ગહનતા અને ભાવજ્ઞતાની વિશેષતા છે. તેની કલા વિશે લખતાં એડવર્ડ ગારનેટે સાચું જ કહ્યું છે:

Just as the colour of a flower is not a solid pigment, but is the result of the play of light on the broken surface of its innumerable cells, so Tchekov's art, however tragic or melancholy it may be the life of his characters, produces the effect of living colours by the shifting play of human feelings.

ચેખોવે લેખનની શરૂઆત વ્યંગ્ય-વિનોદયુક્ત વાર્તાઓથી જ કરી હતી અને ગંભીર, પ્રૌઢ અને પ્રામાણિક વાર્તાકાર બન્યા પછી પણ તેણે તેની વિનોદશીલતાનો ત્યાગ કર્યો ન હતો. તેનો વ્યંગ્ય-વિનોદ સાચો છે. તે ભાષા કે શબ્દોને આશ્રિત નથી. કોઈનું દિલ દુભાય એવી વેધક મશ્કરીથી વેગળો રહી તેનો હાસ્યરસ મંજુલ રવે નાના ઝરણ જેમ કિનારે બેસનારને આનંદ પમાડતો વહી જાય છે. કોઇ કોઈવખત એ આનંદ ન ઉપજાવતાં વાચકને વિચારમગ્ન કરી, સ્મૃતિઓ જગાડી, એક બે આંસુ પડાવી માનવહૃદયનો સમભાવ વ્યક્ત કરવાની તક આપે છે; પણ તેનાથી જો હસવું આવે તો તે બાળકનું નિર્દોષ હાસ્ય છે. કોઇની નિષ્ફળતા કે મૂર્ખતાની મજાક કરી ચેખોવ કોઈનો સહજ દોષને વ્યંગ્યબાણનું નિશાન બનાવતો નથી. તે હાસ્યરસ દ્વારા પોતાનો માનવપ્રેમ વ્યક્ત કરી વાચકને પણ માનવપ્રેમી બનતા શીખવે છે. ચેખોવનું નિર્દોષ સ્મિત અને ઠાવકું માર્મિક હાસ્ય વાચકના હૃદયનો અનાયાસે કબજો લે છે.

His art is subtle beyond analysis and the play of humour over his work is like the moving pattern of sunlight falling through light clouds upon a wind-ruffled field. (A. C. Ward)

'જીવનનો નિષ્પક્ષ પ્રામાણિક સાક્ષી હોઇ તે જીવનનો ન્યાયદેવતા બનવા યોગ્ય છે, પણ માનવપ્રાણીઓની ભૂલો પ્રત્યે તેની અર્ધકટાક્ષમય મૃદુ દૃષ્ટિ તેને કડક શિક્ષા કરનાર થતાં વારે છે'—આ Yarmolinsky નો મત ચેખોવની માનવતાની પ્રતીતિરૂપ છે.

ચેખોવની ભાષા કૃત્રિમ ઓજ અને લાલિત્ય વિનાની સરળ અને સ્વાભાવિક બોલચાલની ભાષા છે, છતાં યે તે વિષયોને અનુરૂપ હોવાથી અસરકારક બને છે. તેની વાર્તાઓના વિષયો ભભકભર્યા ઐતિહાસિક પ્રસંગો નથી, પણ સામાન્ય જીવનના છે, એટલે તેણે ભાષા અલંકારમય કે જુસ્સાવાળી બનાવી હોત તો તે સાહજિકતા ગુમાવી કૃત્રિમ બની જવાનો સંભવ હતો. ફોટો

પાડનાર સામાન્ય વસ્તુને સામાન્ય કૅમેરાથી જ ફક્ત નવીન દૃષ્ટિબિંદુ અને નવીન યુક્તિ દ્વારા નવીનરુપે રજૂ કરે છે, તે પ્રમાણે ચેખોવ વાચકની મનોદૃષ્ટિ સમક્ષ જીવનચિત્રપટમાંથી કેટલાક લાક્ષણિક અંશો પસાર કરે છે. તે જીવનનો રસાસ્વાદ શીશાઓ ઠાલવી નથી માણતો, પણ ચમચીઓ ભરી માણે છે. તેની વાર્તાઓરૂપી જીવનના અંશોનો સમગ્રપણે વિચાર કરતાં રશિયાનું સંપૂર્ણ ચિત્ર ખડું થાય છે અને પાત્રાલેખનમાં સ્પષ્ટ થતી આંતરિક દૃષ્ટિ સ્રીપુરુષોના સર્વવ્યાપી સંબંધોને દર્શાવે છે. Gerhardi સાચું જ કહે છે: One of the chief delights of reading Chekhov is the discovery that our vaguely apprehended, half suspected thoughts concerning the fluidness, complexity and elusiveness of life have been confirmed articulately and in print.

નાટકો વિશે લખતાં ચેખોવે તેના એક પત્રમાં લખ્યું છે: Fiction is a peaceful and blessed business, the narrative form is a lawful wife, but the dramatic is a showy, noisy, impertinent and tiresome mistress.' તેના સિદ્ધાંતપ્રમાણે 'You must never write until you are completely calm.' આ સિદ્ધાંતોને અનુલક્ષી જ્યારે તેણે તેના જીવનના પાછલા ભાગમાં નાટકો લખવાં શરૂ કર્યાં ત્યારે તે નાટકોમાંથી કૃત્રિમ નાટકી તત્ત્વ તેણે દૂર કર્યું. He made his theatre as untheatrical as possible. છતાં સંપૂર્ણ અને સૂચક વાસ્તવિકતાથી તે ધારી અસર ઉપજાવતો. તેનાં નાટકોની રચના વર્ણનાત્મક નહિ પણ સૂક્ષ્મરીતે માનસશાસ્રીય છે અને તે સંગીતમય લાગે છે. જીવનનો પ્રવાહ તેમાં વહે છે અને સંપૂર્ણ ઊર્મિભરી ધૂનમાંથી જન્મ પામેલ તેનાં નાટકો નાટકી તત્ત્વની અગત્યની તેની અવજ્ઞાનો તાર્કિક ખુલાસો છે.

રશિયાના કોઈ પણ લેખક કરતાં ચેખોવ વાદ અને વલણના બંધનોથી વધુ મુક્ત છે. તેના મત મુજબ 'પૂર્વગ્રહનો પાયો માનવની અમુક લક્ષણોથી પર થવાની નિર્બળતામાં છે. કલાકારે તો નિષ્પક્ષ સાક્ષી જ બનવું જોઇએ. હું ઉદારમતવાદી કે જુનવાણી કે બીજા કોઇ વાદનો નથી. હું મુક્ત કલાકાર થવું પસંદ કરું છું.'

મોસ્કોથી ૧૪-૧-૧૭૮૭ના રોજ માદામ કિસિલયોવને લખેલ પત્રમાં તે લેખન વિશે મનનીય વિચારો દર્શાવે છે. આ વિચારો કલાના મૂલ્યાંકન માટેનું તેનું ધોરણ દર્શાવે છે:

"દુનિયા સ્ત્રી અને પુરુષજાતિના બદમાશોથી ખદબદે છે, તે સાચું. માનવસ્વભાવ અપૂર્ણ છે અને પૃથ્વી પર ફક્ત ન્યાયી જનો જ જોવાં એ વિચિત્ર છે. સાહિત્યની ફરજ બદમાશોમાંથી 'હીરાઓ' મેળવવાની છે એમ માનવું એ સાહિત્યને વર્જ્ય ગણવા જેવું છે. સાહિત્ય જેવું જીવન છે તેવું આલેખે છે માટે જ કલામય ગણાય છે. તેનું ધ્યેય નિર્ભેળ અને પ્રામાણિક સત્ય છે. તેના કાર્યને 'હીરાઓ' ખોદવામાં સંકુચિત કરવું એ ચિત્રકારને દોરવાનું કહી, મેલી છાલ અને પીળાં પાન ન દેખાય એવો હુકમ આપવા જેવું છે. હું કબૂલ કરું છું કે 'મોતી' એ સરસ વસ્તુ છે, પણ લેખક મીઠાઇ વેચનાર, સુંદરતાનો સાજ વેચનાર, કે કેવળ રંજક નથી; તે પોતાની ફરજની સભાનતા અને અંતઃકરણની શરતે બંધાયેલો માણસ છે...તે એક સામાન્ય હેવાલ આપનાર છે...

"રસાયણવેત્તાઓને પૃથ્વીની કોઇ વસ્તુ મલિન નથી લાગતી. લેખકે રસાયનવેત્તા માફક તટસ્થ બહિર્મુખ બનવાની જરૂર છે. તેણે દરરોજની અંતર્મુખતા ત્યજવી જોઇએ અને યાદ રાખવું જોઈએ કે પ્રકૃતિદસ્યમાં છાણના ઢગલા ઘણું માનવંતું સ્થાન ભોગવે છે, અને દુષ્ટ લાગણીઓ જીવનમાં સારી લાગણીઓ જેટલી જ વિલક્ષણ લાગે છે.

"લેખકો તેમના યુગના બાળકો છે અને તેથી તે સમાજના બીજા માણસો માફક તેમણે સમાજની બાહ્યપરિસ્થિતિને તાબે થવું જોઇએ. દાખલા તરીકે તેમણે તદ્દન શિષ્ટ થવું જોઇએ."

ચેખોવ જગતનો એક શ્રેષ્ઠ વાર્તાકાર હોવા છતાં, સોવિયેટ સાહિત્યકારો તેને આદર્શરૂપે નથી સ્વીકારતા કારણ તેની વાર્તાઓમાં તથા નાટકોમાં નિષ્ફળતા અને નિરર્થકતાની તરફ પ્રશંસાની લાગણી વ્યક્ત થાય છે. 'Inefficiency is for him the cardinal virtue, and defeat the only halo.' મિસ્કીના આ અભિપ્રાય સાથે આપણે યાદ રાખવું જોઇએ કે ચેખોવનો જમાનો એલેકઝાંડર ત્રીજાનો સમય હતો. 'તે સમયના દેશનું બંધિયાર વાતાવરણ તેને પક્ષાઘાત માફક પીડતું હતું, અને એ ભયમાંથી છૂટવા તેને ફક્ત કલાત્મક સર્જનદ્વારા તેનું દૈવીકરણ કર્યા સિવાય છૂટકો ન હતો. આમ તેના લેખનનો કાચો માલ કંટાળો, વાસીપણું અને હલકટપણું હતાં. આ અંધારગલીમાંથી તેણે દૂર રહેવા પ્રયત્ન કર્યો, સાચા પ્રમાણિક માણસ માફક તેણે તેનો સામનો કર્યો અને તેમાંથી બહાર નીકળવા નિષ્ફળ પણ સતત પ્રયાસ કર્યો.

સ્વ. ગોવિન્દ સ્વામી

લેખકઃ શ્રી. વેણીભાઈ પુરોહિત

ગુજરાતી સાહિત્યના એક આશાસ્પદ કવિ શ્રી. ગોવિન્દ સ્વામીનું ૨૩ વર્ષની વયે અકાળે અવસાન થયું. તા. ૫ મી માર્ચ ૧૯૪૪ ના રોજ એ જુવાને પોતાની સેવામય જીવનલીલા સંકેલી લઇને સ્વજનો, સ્નેહીઓ, અને કુટુંબીઓની વિદાય લીધી ત્યારે સૌના હૃદયમાંથી અરેરાટી નીકળી ગઈ હતી.

સ્વભાવે શાંત, પ્રસન્ન, આર્દ્ર અને સૌમ્ય સ્વ. ગોવિન્દ સ્વામી એક મૂંગા સેવક હતા. એમણે કદી જ પોતાનાં કાર્યો માટે કોઈ જાતનો ઉહાપોહ કરવાનું ઇષ્ટ માન્યું નહોતું. પોતાની લોકકલ્યાણની ભાવનાને જેટલે અંશે વધુ મૂર્ત કરી શકાય, માનવતાની નજીક જેટલું વધુ જઈ શકાય, તેટલું જવામાં જ તેમણે કર્તવ્ય માન્યું હતું.

તેમનો જન્મ અમદાવાદમાં ઇ. સ. ૧૯૨૧ ના એપ્રિલની ૬ઠ્ઠી તારીખે થયેલો. નાનપણથી જ એમને એમના કાકા શ્રી. લક્ષ્મણ સ્વામીએ શુભ અને સુલલિત સંસ્કારો રેડીને ઉછેરેલા કાકાએ તેમને એક સંસ્કારી, શિક્ષિત અને તેજસ્વી વ્યક્તિ તરીકે ઝળકાવવાની મહેચ્છાએ બધું જ કર્યું હતું. એમના કાકા પણ પોતે ચિત્રકાર અને લલિતકળાના ભક્ત હતા. નાનપણમાંથી જ આવા ઉચ્ચ સહવાસથી તેઓ દહાડેદિવસે યુગપરિબળોને ઝીલતા આગે ને આગે કદમ માંડતા હતા.

મેટ્રિક પસાર કર્યા પછી એમણે કંઈ છએક માસ પ્રીવિયસમાં ગાળ્યાં હશે, પણ ત્યાં એમનું મન ન ચોંટયું. એમનો અજંપ્યો આત્મા કંઇક કરવા તડપતો હતો. કંઇક માનવસેવા, કંઇક લોકકલ્યાણ કરવા એ હૃદય ઝંખતું હતું. એમને આ ગોખણિયા અભ્યાસથી જ પૂરતો સંતોષ થતો નહોતો. પોતામાં સળગતો રાષ્ટ્રપ્રેમ કંઇક મૂર્ત કર્તવ્યશીલતાથી તેમને વ્યક્ત કરવો હતો.

આ અરસામાં જ તેઓ કવિતા લખતા થયા હતા. પણ પોતે એક ઉત્તમ પંક્તિના કવિ થઇ શકશે એવું એમને આત્મભાન ત્યારે નહોતું. ત્યારે તો પ્રત્યેક ભાવનાશાળી મુગ્ધ યુવાનને જે એક મંથનકાળ પસાર કરવો પડે છે, તે અવસ્થામાં તેઓ હતા, કંઈક કરવું છે, પણ શું કરવું છે તે જ પ્રશ્ન તેમને મૂંઝવતો હતો. ત્યાં તો તેમને ગુજરાતના કિસાનો સાંભર્યા, અને એમણે કિસાનસેવા સહર્ષ સ્વીકારી લીધી. ગામડાંઓમાં ઘૂમી ઘૂમીને અવિરામ

૧૯૩૯માં બીજુ મહાયુદ્ધ ગર્જ્યું ને મંડાયું. મહાયુદ્ધ મંડાયું ને એની ઘોર અને વ્યાપક હિંસાથી શ્રી. ગોવિન્દ સ્વામીનું હૃદય કંપી ઊઠયું. તે વખતે એમના સર્જનશીલ હૈયાએ બે યુદ્ધકાવ્યો ગુજરાતને આપ્યાં. શ્રી. પ્રજારામ રાવળે પણ યુદ્ધકાવ્ય લખ્યું હતું. બન્ને અંતરંગ મિત્રોએ પોતાનાં એ કાવ્યોની સંયુક્ત પુસ્તિકા પણ ગુજરાતને ચરણે ધરી. ત્યારે કેટલી આશાઓ હશે એ મહોરતા જુવાનિયાઓના દિલમાં ?

એમના કુટુમ્બમાં પણ એમણે પોતાના મમતાળુ સ્વભાવથી પોતા પ્રત્યે સર્વ કુટુમ્બીજનોને માયાભીના કરી મૂકયા હતા. એમના વડીલ બંધુનું નામ શ્રી. ચીમનભાઇ. એ બન્ને ભાઈઓ વચ્ચેનો ભ્રાતૃભાવ જવલ્લે જ જોવા મળે એવો ગાઢ–પ્રગાઢ અને ઉષ્માભર્યો હતો. શ્રી. ગોવિન્દ સ્વામીના મોટા ભાઈ શ્રી. ચમનભાઇ પણ એક મુલાયમ સ્વભાવના ખાનદાન અને સંસ્કારી વેપારી છે. એમના ગોવિન્દના મિત્રો એ એમનાં પોતાનાય દિલોજાન મિત્રો, ગોવિન્દના મુરબ્બીઓ એ એમનાય વંદનીય મુરબ્બીઓ. ગોવિન્દને તેઓ એવા તો મમતાભર્યા લાડપણમાં ઉછેરતા હતા કે, એમના કુટુમ્બ જીવનમાં પ્રવેશેલા મારા જેવા ઘણાય ગદ્ગદ બની જતા. શ્રી. ગોવિન્દ સ્વામીનાં માતા સૌ. મણિબહેન અને પિતાશ્રી વાડીલાલભાઈ પણ એવાં શ્રદ્ધાળુ ને પ્રેમાળ હૃદયનાં વૃદ્ધ વડીલો છે કે જેમને વંદવાનું મન થાય. આવા સંસ્કારી ને ખાનદાન કુટુમ્બમાં ઊછરેલા, આટલાં લાડમાન છતાંય નમ્ર, વિવેકી અને પરગજુ સ્વભાવના સ્વ. ગોવિન્દ સ્વામીના જવાથી એમના કુટુમ્બને તો કારી ઘા જ વાગ્યો છે.

આયુર્વેદિક પરીક્ષામાં તેજસ્વિતાથી પાસ થયા પછી કંઇ છએક માસ ભાવિ પ્રવૃત્તિનો વિચાર કરવામાં ગોવિન્દે ગાળ્યા. આખરે તેમણે અમદાવાદમાં દવાખાનું ખોલ્યું. એ જેવા હૃદયપારખુ અને કવિતાપારખુ હતા, તેવા જ સફળ નાડીપારખુ પણ હતા જ. પોતાની એકાદ વરસની ટૂંકી પણ જ્વલંત કારકિર્દીમાં જે સફળતાપૂર્વક દવાખાનું ચલાવી તેમણે લોકચાહના મેળવી હતી, તેની સાક્ષી હજુ ય ઘણા પૂરે એમ છે.

પણ, આમ માત્ર દવાખાનું ચલાવી બેસી રહેવાનું ય તેમને ઠીક ન લાગ્યું. ને એમણે અમદાવાદને મન રેશનિંગ એ જ્યારે નવો જ જીવનતબક્કો હતો, ત્યારે તે દ્વારા લોકોપયોગી થવા માટે ઝંપલાવ્યું. કાળુપુરની સહકારી રેશનિંગ પ્રવૃત્તિના તેઓ મંત્રી બન્યા. રાતે એકેક–બબ્બે વાગ્યા સુધી તેઓ એ પ્રવૃત્તિમાં લગાતાર લાગ્યા રહેતા અને જરાય કંટાળો ખાધા

વિના મૂંગા, કાર્યદક્ષ, સાચા સેવક થઈ સેવા કરી રહ્યા હતા. ત્યાં તો એમને તેડું આવ્યું !

હમણાં હમણાંમાં જ તેમણે આ 'ફાલ્ગુની' ત્રૈમાસિકનું સંપાદન પણ હાથમાં લીધું હતું. ફાલ્ગુનીને પ્રગતિશીલ અને બઢિયા રૂપ, રંગ અને ખુશ્બોમાં બહાર પાડવાની ઘણી ઘણી ચર્ચાઓ અને યોજનાઓ અમે વિચારી હતી.

'ફાલ્ગુની' પ્રત્યેની એમની ધગશનો એક દાખલો દઉં. શ્રી. સુન્દરમ્‌ની સારવાર પણ તેઓ શ્રી. સુન્દરમ્‌ના એક ફૅમિલિ ડૉક્ટર બનીને કરતા હતા. શ્રી. સુન્દરમ્‌ને એમણે સાજા કર્યા, એટલે એમણે શ્રી. સ્વામીને દવાના પૈસા બાબત પૂછ્યું. શ્રી. સ્વામીએ સાક્ષારવર્ય શ્રી. બ. ક. ઠા. ને પત્રરૂપે ઉદ્દેશી ચર્ચા કરતો અભ્યાસપૂર્ણ લેખ શ્રી. સુન્દરમે લખ્યો છે, તે ફીના બદલામાં ફાલ્ગુની માટે માગી લીધો. આમ, કોઈ પણ કામ પાછળ પોતે ઘસાઈ છૂટવાની વૃત્તિ જ રાખતા આવ્યા હતા, અને તે કામ સાંગોપાંગ ઉત્તમ રીતે પાર પડે એ જ એમનો નિર્વ્યાજ સેવાભાવ હતો.

જમાનાની સાથોસાથ જીવવું એમને ખૂબ જ ગમતું. કોઈ પણ રાજકીય, સાહિત્યિક કે ઇતર આંદોલનનથી પોતે અજ્ઞાત કે અલ્પજ્ઞાત રહે તે તેમને અકળાવી મૂકતું. અને આખરે જગતના રાજકારણમાં કે સાહિત્ય પરિશીલનમાં ઊંડો રસ જગાવતી તેમની આ પિપાસા તૃપ્ત કર્યા વિના એ ન રહેતા.

દુનિયાને કોઈ ખૂણે કંઈ નવાં આંદોલનો સળવળ્યાનું એમણે જાણ્યું કે તરત જ તેને વિશે અભ્યાસ કરવા એ મંડી પડતા. છતાં કદી જ એમણે એમનાં જ્ઞાન, સેવાકાર્ય કે સર્જનવ્યાપાર વિશે એક હરફ પણ ઉચ્ચાર્યો જાણ્યામાં નથી. શાંતપણે ને સ્વસ્થપણે—જરાય છલકાય વિના—ભક્તિભાવથી અને અભ્યાસી દૃષ્ટિથી એ આ જગતના અનેક ફેરફારો જોતા, જાણતા, અને ચર્ચતા. એવા એ સાધક યુવાનની જીવનલીલા અકાળે ટૂંપાઈ ગઈ એ કેવી દુઃખદ ઘટના છે ?

૧૯૩૯માં બીજું મહાયુદ્ધ ગર્જ્યું ને મંડાયું. મહાયુદ્ધ મંડાયું ને એની ઘોર અને વ્યાપક હિંસાથી શ્રી. ગોવિન્દ સ્વામીનું હ્રદય કંપી ઊઠયું. તે વખતે એમના સર્જનશીલ હૈયાએ બે યુદ્ધકાવ્યો ગુજરાતને આપ્યાં. શ્રી. પ્રજારામ રાવળે પણ યુદ્ધકાવ્ય લખ્યું હતું. બન્ને અંતરંગ મિત્રોએ પોતાનાં એ કાવ્યોની સંયુક્ત પુસ્તિકા પણ ગુજરાતને ચરણે ધરી. ત્યારે કેટલી આશાઓ હશે એ મહોરતા જુવાનિયાઓના દિલમાં ?

એમના કુટુમ્બમાં પણ એમણે પોતાના મમતાળુ સ્વભાવથી પોતા પ્રત્યે સર્વ કુટુમ્બીજનોને માયાભીના કરી મૂકયા હતા. એમના વડીલ બંધુનું નામ શ્રી. ચીમનભાઇ. એ બન્ને ભાઈઓ વચ્ચેનો ભ્રાતૃભાવ જવલ્લે જ જોવા મળે એવો ગાઢ–પ્રગાઢ અને ઉષ્માભર્યો હતો. શ્રી. ગોવિન્દ સ્વામીના મોટા ભાઈ શ્રી. ચમનભાઈ પણ એક મુલાયમ સ્વભાવના ખાનદાન અને સંસ્કારી વેપારી છે. એમના ગોવિન્દના મિત્રો એ એમના પોતાનાય દિલોજાન મિત્રો, ગોવિન્દના મુરબ્બીઓ એ એમનાય વંદનીય મુરબ્બીઓ. ગોવિન્દને તેઓ એવા તો મમતાભર્યા લાડપણમાં ઉછેરતા હતા કે, એમના કુટુમ્બ જીવનમાં પ્રવેશેલા મારા જેવા ઘણાય ગદ્‌ગદ બની જતા. શ્રી. ગોવિન્દ સ્વામીનાં માતા સૌ. મણિબહેન અને પિતાશ્રી વાડીલાલભાઈ પણ એવાં શ્રદ્ધાળુ ને પ્રેમાળ હ્રદયનાં વૃદ્ધ વડીલો છે કે જેમને વંદવાનું મન થાય. આવા સંસ્કારી ને ખાનદાન કુટુમ્બમાં ઊછરેલા, આટલાં લાડમાન છતાંય નમ્ર, વિવેકી અને પરગજુ સ્વભાવના સ્વ. ગોવિન્દ સ્વામીના જવાથી એમના કુટુમ્બને તો કારી ઘા જ વાગ્યો છે.

આયુર્વેદિક પરીક્ષામાં તેજસ્વિતાથી પાસ થયા પછી કંઇ છએક માસ ભાવિ પ્રવૃત્તિનો વિચાર કરવામાં ગોવિન્દે ગાળ્યા. આખરે તેમણે અમદાવાદમાં દવાખાનું ખોલ્યું. એ જેવા હ્રદયપારખુ અને કવિતાપારખુ હતા, તેવા જ સફળ નાડીપારખુ પણ હતા જ. પોતાની એકાદ વરસની ટૂંકી પણ જવલંત કારકિર્દીમાં જે સફળતાપૂર્વક દવાખાનું ચલાવી તેમણે લોકચાહના મેળવી હતી, તેની સાક્ષી હજુ ય ઘણા પૂરે એમ છે.

પણ, આમ માત્ર દવાખાનું ચલાવી બેસી રહેવાનું ય તેમને ઠીક ન લાગ્યું. ને એમણે અમદાવાદને મન રેશનિંગ એ જ્યારે નવો જ જીવનતબક્કો હતો, ત્યારે તે દ્વારા લોકોપયોગી થવા માટે ઝંપલાવ્યું. કાળુપુરની સહકારી રેશનિંગ પ્રવૃત્તિનો તેઓ મંત્રી બન્યા. રાતે એકેક—બબ્બે વાગ્યા સુધી તેઓ એ પ્રવૃત્તિમાં લગાતાર લાગ્યા રહેતા અને જરાય કંટાળો ખાધા

સંપાદકીય

સ્વ. ગોવિન્દ સ્વામી

"ફાલ્ગુની"નો બીજો અંક જ્યારે ડૉ. ગોવિન્દ સ્વામીએ પ્રસિદ્ધ કર્યો ત્યારે એમને કે કોઇને પણ શી રીતે ખ્યાલ હોઇ શકે કે એની પછીનો જ અંક સ્વ. "ગોવિન્દ સ્વામી અંક" બનશે? પણ એમ જ બન્યું છે. વસમી તોયે એ વાસ્તવિકતાનો દુઃખદ સ્પર્શ 'ફાલ્ગુની'ના સંપાદક મંડળને અધિકાંશે થાય એ સ્વાભાવિક છે. બીજો અંક એ ગોવિન્દ સ્વામીના સંપાદનકૌશલનું અને ઉત્સાહયુક્ત પરિશ્રમનું સુંદર ફલ હતું. એ હતા તેથી બીજાં બધાંએ નિરાંત વાળી હતી. હવે એ નથી ત્યારે કાં એ નિરાંત કે કાં 'ફાલ્ગુની' ફિટે એવી પરિસ્થિતિ ઊભી થઇ છે. જેનું અવસાન આટલોય સંક્ષોભ મચાવે તેના જીવનની પરિમિતતામાંથી પણ એની સાર્થકતાની પ્રતીતિ મળી રહે. ગોવિન્દ સ્વામીનું જીવ્યું તો અનેક રીતે સાર્થક હતું. આ અંકથી એ સાર્થકતાની જરા જેટલી ઝાંખી થશે તો અમે મિત્રધર્મ બજાવ્યાનો સંતોષ લઇ શકીશું.

આ અંક વિશે

અનેક કારણોસર આ અંકના પ્રકાશનમાં વિલંબ થયો છે. ગોવિન્દ સ્વામીનું અવસાન, પ્રેસને પહોંચતી હાડમારીઓ અને જેમણે આ અંકનું સંપાદન કર્યું છે તેમની અંગત મર્યાદાઓ કારણોમાં ગણાવી શકાય. સમયની અને દ્રવ્યની ત્રેવડ કરવા ખાતર આ અંકને ત્રીજો ને ચોથો એમ સંયુક્ત અંક ગણવાની વિનંતી પણ અમારે 'ફાલ્ગુની'ના ગ્રાહકોને કરવાની રહે છે. આથી ઘણાને દુભાવાનું કારણ મળશે એ અમે સમજીએ છીએ. પણ 'ફાલ્ગુની'નાં સાધનોની મર્યાદા વિચારી નિરુપાયે આ નિર્ણય કરવો પડયો છે.

હવે પછીના અંકો વિશે

'ફાલ્ગુની'નું એક વર્ષ પૂરું થયું. એણે જીવવું કે પોતાની લીલા સંકેલી લેવી એ પ્રશ્ન હવે ખડો થયો છે. ગ્રાહકો પોતાની રીતે આ પ્રશ્નનો નિર્ણય કરી શકે છે. અમને તો સ્વાભાવિક રીતે જ એના જીવન સાથે મમતા બંધાઇ હોય એટલે પ્રવર્તમાન સ્થિતિનો તાગ લઈ એટલું નક્કી કર્યું છે કે જીવાડવા માટે 'ફાલ્ગુની'નું વાર્ષિક લવાજમ રૂા. પાંચથી ઓછું નહિ જ પરવડે. જુલાઇના અંત સુધીમાં અમને જો ગ્રાહકોનો યોગ્ય સહકાર મળી રહ્યો હશે તો બીજા વર્ષનો પહેલો અંક ઓગસ્ટમાં પ્રસિદ્ધ થાય એવી જોગવાઈ રાખી છે. 'ફાલ્ગુની' અંકે અંકે અધિકતર સમૃદ્ધિ દર્શાવે એ માટેનો પુરુષાર્થ નહિ જ વિરમે એવી ખાતરી આપવાની જરૂર નથી. આજ સુધીનાં પ્રકાશનો જે ખાતરી આપે તે જ સાચી. —**સંપાદકો.**